

Just Marquess

281

4-29

1907

04 NOV 2009

280
4-29

Ս. ԿԱՐԱԳԱԾԵԱՆԻ

ԶԱՅՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻՑ

ԵՒ ՄԱՏՆԵՑԻՆ

ԵՒ ԱՔՍՈՐԵՑԻՆ

1907 թ. Ստաւրոպոլ—Ռուստով.

280
851-44

ՆՈՐ-ՆԱԻԻԶԵԻԱՆ
ՏՊԱՐԱՆ Ս. Յ. ԱՒԱԳԵԱՆՅԻ

Нахичевань на Дону
Тип. С. Я. Авакова
1907

857-44

505

Г-н Нерсес Артевціан
(Священник Нерсес Артевціан)

Настоятель Θεодосійскихъ Армяно-Григоріанскихъ
Церквей.

281
4-29
w

3105 . 20. 13

Ս. ԿԱՐԱԳԱՅԵԱՆԻ

պ. Գ. Լեւոնյան. 1 Նոյեմբեր:

ԶԱՅՆ ՌՈՒՍԻԱՅԻՑ

ԵՒ ՄԱՏՆԵՅԻՆ

ԵՒ ԱՔՍՈՐԵՅԻՆ

1005
20133

1907 թ. Անտրոպոլ—Ռուսով.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՅԻՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՅԻՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՅԻՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՅԻՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՅԻՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Գրքայի ներքին էմ այն արխիվի տուրք ան-
ձանց յիշատակին, որոնք 1906 թ. ազատագրական
բուռն շարժման ընթացքում, «խղճի», «կեանքի»,
«գոյրի» և ազատութեան համար՝ սրի և «կարմիր-
զնտակի» բաժին եղան. և նոյնպէս նոցա, որոնք տա-
կաւին բանդերում մաշում են և տանջւում կարօտ
լոյսից...

Խորին ակնածութեամբ՝

Մ. ԿԱՐԱՅԱՇԵԱՆ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՊՐԱՅԻՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԸՆԹԵՐՅՈՂՆԵՐԻՆ.

Մի տարուց աւելի է, որ Ղրիմի պատմական Թէօօսիա քաղաքի հայ բնակչութիւնը՝ ալեկոծւած զրու-
թեան ներքոյ է:

Այնտեղ, տարիներ առաջ կատարւել է սոսկալի
գործեր և մինչև ց'օրս էլ շարունակոււմ են: Դա է
«աղայ» հայ մարդկանց բռնութիւնները միջին և ստո-
րին դասակարգի ժողովրդի վերաբերմամբ: Որ հայ
բուրժուան մի զգալի չարիք է եղել Թէօփոսիայում,
սկզբից ց'ներկայս կեդրոնացնելով իւր ձեռքը ծխա-
կան ժողովրդի բոլոր իրաւունքները, տիրացել են ե-
կեղեցիներին և եկեղեցական գոյքերին, առել են բա-
րեգործական նպատակով եղած ընկերութիւնների
սոսկ անւանական դելը, կտակների գործադրութիւնը,
այս բոլորը ընթերցողը կ'տեսնէ մեր այս փոքրիկ հրա-
տարակութեան մէջ:

Դժգոհութեան կարիք չէր լինի, եթէ այդ հա-
րուստները մի փոքր բարեխղճօրէն նայած լինէին ի-
րենց առած պաշտօնների վերայ. և ինձ թւում է, որ
հասարակական բողոքը՝ այնպիսի սուր և ուժեղ կեր-
պարանք չէր ստանայ, ինչպէս նա տեղի ունեցաւ
չ. Ներսէս քահանայ Հերթեցեանի օրով:

Ափսոս, որ գոնէ Կովկասի պարբերական հայ մա-
մուլը լուրջ ուշադրութիւն չ'դարձրեց Թէօփոսիայում
կատարուած իրողութեանց վերայ, որոնք գնւտ հա-
սարակական բնաւորութիւն էին կրում: Եւ հ. Հեր-
թեցեան՝ միայնակ մնում է հերոսական պայքարում
ընդդէմ աղաների: Թերևս նա զգալի յաղթութիւն
տարած կ'լինէր և հասած իւր նպատակին, եթէ ար-
դեք չ'լինէր զինուորական զրութիւնը Թէօփոսիայում,

որից յայանի կերպով օգտուեցին ոչ միայն աղաները, այլ նոյն իսկ «սևագլուխ» և «սևագործ» ապիկար հայ հոգևորականութիւնը:

Ներսէս քահանայ Հերթեցեանի փափագելի խընդիւնները եղած են սոքա:

Նախ, ծխականների մէջ մտցնել ձայների հաւասար իրաւունք՝ առանց տարբերութեան հարստի և աղքատի:

Երկրորդ՝ ունենալ միջին և ստորին դասակարգի ծխականների զաւակների համար դպրոց, որից զուրկ է եղել Թէօօսիան:

Երրորդ, ծխական հաստատութեանց գոյքերը, ինչպէս են, — եկեղեցական կալւածական և եկեղեցու անուանով թողած կտակների գործադրութիւնը տալ հաւասարապէս թէ հարստից և թէ աշխատաւոր դասակարգից ընտրւած ներկայացուցիչների ձեռքը:

Չորրորդ, Ունենալ վերոյիշեալ ընկերութեանց և գումարների գործադրութեան համար կօնսոր:

Կարելի է երեւակայել, որ Թէօփոսիայի հայոց թէ երեցփոխները, թէ Հ. Բէրբէրեանի 100000 (հարիւր հազարի) հասնող կտակի կտակարարները, Աղքատաց հոգաբարձութիւնը, Դպրոցական վարչութիւնը՝ տարիներ շարունակ հաշիւ չեն տուել ծխական ժողովին: Եւ ում ձեռքը ինչ որ անցել է, նա առանց քաշուելու, առանց խղճահարւելու ծախսել և փշաքրել է ժողովրդական այդ գումարները. և հէնց դրա համար է, որ Թէօփոսիայում հայերը զուրկ են դպրոցից՝ և չորս հին-օրերից մնացած եկեղեցիներն էլ զուրկ են բարեգարդութիւնից: Իսկ հ. Հերթեցեանի բոլոր ջանքերը և ցանկութիւնները յատուկ դրա համար է եղած, որի համար և ընտրւած է եղել: Սակայն այդ յարգելի գործիչը՝ իւր այդ բարեխիղճ վերաբերմունքի համար այնպիսի հալածանք, այնպիսի քսութիւնների և աքսորի ենթարկւեց թէ «աղաների» կողմից և թէ «աղաների» դաշնակից «բիւրօկրատ» թեմական իշխանութեան ձեռքից, որը որքան սոսկալի, այնքան

կատարեալ կերպով բնորոշեց այդ «բիւրօկրատներին» էութիւնը, մարդակերութեան գործում:

Ուղիղ վաթսուն անգամ, շարունակ բողոքներ թէ հեռագրերով և թէ փոստով՝ Թէօփոսիայի տուժող դասից զրկւած են էջմիածին՝ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, Սինօդին՝ և Սինօդի պրօկուրօրին, բայց դարձեալ անուշադիր է մնացել Թէօփոսիայի զրկւած ժողովրդի՝ և հ. Հերթեցեանի բողոքը նրա համար, որովհետեւ Սինօդի անդամներից Նահապետեան եպիսկոպոս՝ Յուսիկ Ձոհրաբեան՝ Բաբգէն Աղաւելեան վարդապետները՝ դրանց վերայ աւելանալով Բասարաբիայի հայոց առաջնորդ Ն. Սուրբաբեկեան, «Դժոխք» մականուն ստացած Բենիկ վարդապետը՝ աղաների զրպանների խաթեր համար հազար ժողովուրդ որ կոտորուելիս լինի՝ դժբա միմեանց դէմ ոչ բողոքներ՝ և ոչ էլ քննութիւններ կ'ըստան:

Մենք ստիպուած չէինք լինի այս փոքրիկ աշխատութիւնը հրատարակելու, որովհետեւ «Մշակ օրաթերթը իւր մի քանի համարներում արդէն պարզել էր Թէօփոսիայում տեղի ունեցած զէպքերի մասին. և բարեխիղճ ընթերցողը, որը կարողացել է հասկանալ թէ ինչ է «բուրժուա» և «բիւրօկրատ» մարդը՝ անշուշտ նա կ'հասկանայ խնդրի էութիւնը:

Բայց ի նկատի առնելով, որ «խղճից» և մարդկային զգացմունքից զուրկ մարդիկ իւրեանց քսութիւններից և մատնութիւններից յետոյ ևս համարձակուում են խօսել արդարութեան և իրաւունքի մասին, մեղադրում են մի օրինակելի և անխարդախ գործիչ քահանայի, այս կամ այն «շալիօն» Տարախչեանների, աղաների ոսկիներից կուրացած անբարեխիղճ քննիչ Բաբգէնների՝ և վերջապէս ամբողջ հայ աշխարհին յայտնի խառնակիչ և խարդախ Բենիկների ու ինչ որ բաղդախնդիր Պաղայեան խայտառակւած քահանայի (Լուգանսկում և Ճալայում) զրպարտութիւններով, ուստի որոշեցի դրանց զգուշի գործերը հրապարակ գնել հայ հասարակութեան առաջ, որպէս զի հայ հա-

սարակութիւնը վերջապէս ճանաչէ իւր օգտակար անդամին, զատելով ու գէն շարտելով նոյն իսկ «ծնընդեամբ և ծագմամբ» ստոր կեղծ հոգևորականներին, որոնք իրենց սև էութեամբ՝ ընդունակ են սոսկալի միջոցներով վնասելու անկեղծ գործիչներին:

Գրքոյկիս ցուցմունքները և փաստաթղթերը խընդրել եմ Արժանապատիւ Տ. Ներսէս քահանայից, օգտւելով նաև «Մշակի» մերկացումներէց: Իսկ գործի պատմութիւնը՝ այս 1906 թ. ամառը՝ լսել եմ Թէօֆօսիայում հայ և ռուս բանւորներէց:

Մ. ԿԱՐԱԳԱՇԵԱՆ.

1907 II/18
Ռոստով Դ-վ.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ.

(ԸՈՎԱՆՊԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ)

Ներսէս քահանայ Հերթեցեանի միաձայն ընտրութիւնը Թէօֆօսիայի հայերէց: Երեցփոխ՝ Կ. Մ. Արութեանի գրաւոր գիմումը հ. Հերթեցեանին, Ղրիմի ս. Խաչի վանահայր Նահապետ վարդապետի միջամտութիւնը՝ և նամակը: Բեսսարաբիայի առաջնորդ Ն. Խուդավերդեանի հակաժողովրդական վարմունքը քահանայի ընտրութեան գործում և ապա Ամենայն Հայոց Տ. Մկրտիչ Կաթողիկոսի միջամտութեամբ հ. Հերթեցեանի հաստատութիւնը:

Ա.

1904 թ. աշնանային ամիսներում վախճանւում է Թէօֆօսիայի հայոց ծխատէր Մանգակունի քահանան: Ըստ երևոյթին, հանգուցեալ քահանայից Թէօֆօսիայի հայերը այնքան էլ գոհ չեն եղած, քանի որ հանգուցեալը իւր կենդանութեան ժամանակ շարունակ ծառայելով այս կամ այն աղայի բմահաճոյքին, հասարակական օգտակար գործերը երեսի վերայ է մնացած եղել: Դրանից արդէն խրատւած, Թէօֆօսիայի հայ հասարակութիւնը որոշում է ընտրել և ունենալ մշտական մի քահանայ, որը իւր կրթութեան հետ և ունենար եռանդ և գործունէութեան ոգի, և որ զբաղւարդէ, շխտակութիւն՝ աղքատի և հարստի մէջ տարբերութիւն չ'որոնոյ:

Այդ իսկ պատճառով, Թէօֆօսիայիք 1904 թ. հոկտեմբերի 4-ի բազմամարդ ժողովով միաձայն ընտրում

են մշտական հովիւ ներսէս քահանայ Հերթեցեանին,*) որ այդ ժամանակ հովուում էր Եկատերինօսլաւ նահանգի՝ Լուգանսկ քաղաքում՝ և ուր թէ տաղանդաւոր քարոզչութեամբ և թէ օրինակելի գործունէութեամբ յայտնի տեղ էր գրաւել:

Ահա թէ ինչ էր գրել Թէօդօսիայի Հայոց եկեղեցիների երէցփոխ Կ. Մ. Արութեան հ. Հերթեցեանին՝ ընտրութիւնից յետոյ:—

«Արժանապատիւ Տ. Ներսէս քահանայ Հերթեցեան!»

Սրանով պատիւ ունիմ Ձեզ յայտնելու, որ քաղաքի քահանայական հարցն, որ քանի օրեր է ի վեր սուր կերպարանք էր ստացած, թէև քանիցս միմեանց թղթակցութեամբ երկու կողմանս էլ յօժար թւեցաւ, թէև ս. Առաջնորդից թոյլտուութիւն խնդրեցինք Ձեր առ ժամանակեայ Թէօդօսիա գալու համար, թէև՝ առաջնորդը մերժեց, բայց ձեր ընտրելու փափագը էր իմ՝ և բոլոր ժողովրդականաց, որոցմէ շատերն Ձեզ կ'ձանաչեն եղբ. ուստի ստիպեցին ի ժողով գումարել և հարց վճռել:

«Թէօդօսիայի քահանայութեան համար խնդիրներ

*) Ներսէս քահանայ Հերթեցեան ծնւած է 1874 թ. Երևանի նահանգի, Աղէքսանդրապոլի վիճակի Մահմուտլուզ գիւղի յայտնի Հերթեցեան-բաղձամարդ (350 հոգի) ընտանիքում: Կրթութիւնն ստացել է Էջմիածնի հոգևոր Գէորգեան ձեմարանում, ուր ցոյց էր տալիս առանձին ընդունակութիւն դէպի բեմքասացութիւնը: Չորս տարի եղած է ուսուցիչ և ճանապարհորդած է Ռուսաստանի հարաւային մասերը: 1900 թ. ձեռնադրւել է քահանայ Լուգանսկի հայերին հովուելու: Թէ աշխարհական և թէ հոգևորական կոչման մէջ աշխատակցել է «Նոր-Դար» և «Մշակ» թերթերին: Յայտնի է որպէս հասուն և սուր գրչի տէր: 1904 թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից պարգև է ստացել լանջախաչ իւր քարոզչութեան և գործունէութեան համար: 1906 թ. հ. Հերթեցեանի շնորհիւ Աղէքսանդրապոլի վիճակի Բուզ-գաշէնի 20 տնւոր Ռուսացած հայեր վերստին մտնում են ի ծոց Մայր եկեղեցու: Տես «Մշակ» № 57, Ռուսացած հայերի մեղայականը:

և գրութիւններ կային հետեւեալ տեղերից և անձնաւորութիւններէ: 1) Կերչի ուսուցչէն, 2) Հին-Ղրիմի քահանայէն, 3) Սիմֆերօպոլի սարկաւագէն, 4) Օրբադարի քահանայէն, 5) Երեմ. քահանայ Ապրիլեանէն, 6) Սօլախեանէ և 7) Սիմ. Գրիկեանէ: Սակայն ամսոյս 4-ին, ընդհանուր ծխական ժողովը աչքի առջ ունենալով խնդրատուների խնդիրները՝ և Ձեր նամակը, որով Դուք յայտնում էիք Ձեր համաձայնութիւնը, ժողովը միաձայն առանց այլ և այլութեան, ընտրեց Ձեզ հոգևոր հովիւ Թէօդօսիայի: Նոյն ժամուն պէտք էր տեսնել բոլոր ժողովրդի ուրախութիւնը ու ջերմ ոգին դէպի իւր ապագայ գործիչը:

«Ահաւասիկ մենք սոյն փոստիւ՝ թէ մեր ընտրութեան գիրն՝ և թէ խնդիրն ուղարկեցինք սրբ. Առաջնորդին առ ի հաստատութիւն: Հետեցեք, որպէս զի չարամիտ ստորագրեալները*), չ'յետաձգեն հաստատութեան գործը: Դուք ինչ լուր և պատասխան որ ստանաք նէ, շուտով մեզի տեղեկացուցէք, որ մենք ևս ըստ այնմ գործենք և անօրինեմք»:

Երեցփոխան Թէօդօսիայի՝ Կոստանդին Արութեան: 1904, հոկտեմբերի 4.

Ի Թէօդօսիա:

Յիշեալ երէցփոխի գրութիւնից արդէն երևում էր, որ Բեստարաբիայի թեմակալը համամիտ չէր և չէր ուզում, որ հ. Հերթեցեան լինէր քահանայ Թէօդօսիայում: Անշուշտ առաջնորդը սկզբից իւր թեկնածուն է ունեցել և զրա համար նա արգելում էր Հերթեցեան քահանային մտնելու Թէօդօսիա, լաւ գիտենալով որ նրանից յետոյ՝ ժողովուրդը հ. Հերթեցեանին ձեռքից բաց չէր թողնի:

Ընտրութեան թղթից յետոյ, հ. Հերթեցեան ստա-

*) Չարամիտ ակնարկը վերաբերում է Քիշնեի առաջնորդի ատենադպիր Կարապ. Յովհաննիսեանցին, որովհետև Արութեանը յիշելով այդ ատենադպրի մասին, որի հետ և ընդհարում է ունեցել կաշառքի մասով, նրան համարում էր «կոպէկանոց մարդ» և չար մարդ: Ծանօթ. հեղինակի:

նում է Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի վանահայր Նահապետ վարդապետ Նահապետեանից (յետոյ եպիսկոպոս, Սիւնօղի անդամ և ապա վախճանեց 1906 թ. նոյեմբեր ամսում) ստորև բերածս գրութիւնը:

«Սիրելի Տէր Ներսէս!

«Լսել եմ, որ ցանկանում ես Լուգանսկից տեղափոխուել Թէօդոսիա. բայց ես քեզ խորհուրդ չեմ տայ, որովհետեւ Լուգանսկի ժողովուրդը աւելի բարեպաշտ և արդիւնաւոր է, քան այս տակն ու վերայ եղած Թէօդոսիայի հայ բնակիչները, որոնք խորհուրդ եմ մայր եկեղեցուց: Իմ խորհուրդս է, ծանր տեղից չ'շարժուել»:

«Աղօթակից՝

Նահապետ վարդապետ»:

Հոկտեմբերի 10. 1904 թ.

ի վանս Ս. Խաչի (Ղրիմ):

Այս նամակից երկմտելով, հ. Հերթեցեան հեռագրում է թեմական առաջնորդին խնդրելով իրաւունք գնալու Թէօդոսիա և առ տեղեան ծանօթանալու ժողովրդի հետ: Առաջնորդը հեռագրով թոյլ է տալիս յուսալով, որ հ. Հերթեցեան կ'հանդիպի Ս. Խաչ Նահապետեան վարդապետին և Նահապետի խորհրդից դուրս չ'գալով՝ կ'հրաժարւի ընտրութիւնից:

Բայց թէ Նահապետեան՝ և թէ առաջնորդ Խուզավէրդեան՝ իւրեանց ենթադրութեանց մէջ սխալուում են: Հայր Հերթեցեան հոկտեմբերի 15-ին ուղևորւում է Թէօդոսիա, 15 օր մնում է այնտեղ և լաւ ծանօթանալով ժողովրդի հետ՝ այնտեղից էլ գրում է իւր գրաւոր համաձայնութիւնը Թեմ. Առաջնորդին՝ խնդրելով հաստատութիւն: Այս դէպքում թէ առաջնորդը՝ և թէ Նահապետեան սկսում են աւելի յայտնի կերպով ցոյց տալ իրենց չ'կամութիւնը, ցանկանում են նոր ընտրութիւն Նահապետեանի նախագահութեամբ:

Ծխականները իսպառ մերժում են առաջնորդի գրաւոր դիմումը, ընդ միշտ հեռու մնալով կողմնակի

ազդեցութիւններից:

Նահապետեան տեսնելով, որ այդ կերպ էլ չ'աջողւեց իւր ծրագրի իրագործումը, սկսում է պղտորել ժողովրդականներից շատերի միտքը՝ աննպաստ լուրեր յօրինելով հ. Հերթեցեանի վերաբերմամբ: Սակայն Նահապետեանի երկդիմի կեղծ վարմունքը յայտնի էր բոլոր Թէօդոսիացիներին իւր նամակից յետոյ:

Եւ այս դէպքում, Նահապետեանի մոտքը Թէօդոսիայի հայոց ծխական գործերում իսպառ արգելւում է: Բեսարաբիայի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսը խիստ դայրանում է Թէօդոսիացիների յանդուգն վարմունքի վերայ և աշխատում է ձգձգել հաստատութիւնը: Բայց ժողովրդի վերահասութեամբ և դիմումով, Վեհափառ Կաթողիկոսը հրամայում է հաստատել հ. Հերթեցեանին Թէօդոսիայի քահանայութեան պաշտօնում: 1904 թ. նոյեմբերի 30 ստացւում է հաստատութիւնը՝ և հ. Ն. Հերթեցեան տեղափոխւում է Լուգանսկից Թէօդոսիա:

Բ. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

Հայր Հերթեցեանի սիրալիր ընդունելութիւնը Թէօդոսիայում և կեդրոնանալը իւր ծխական ներքին գործերում: Հայոց չորս եկեղեցիների անմխիթար վիճակը: Ծխական առաջին ժողով: Հարցեր. 1) Լսել բժշկական վկայականի հրամանը: 2) Ընտրել առժամանակեայ ծխական բժիշկ: 3) Գրադարան ընթերցարան ունենալու խնդիր: 4) Եկեղեցական աղքատաց հոգաբարձութեան կանոնադրի փոփոխման հարց: 5) Ընտրել դպրոց. հոգաբարձուներ: 6) Ե՞րբ հնարաւոր է Պարսկահպատակների և տաճկահպատակների (հայերի) ամուսնութիւնը: 7) Տօն շնորհաւորէքը դարձնել կամաւոր ծէս: Ծխի իրաւասութեան խնդիր: Տարօրինակ ծխական դպրոց: Ուսուցիչ Մ. Տարախչեանի վատահամբաւ անունը: Հերթական խնդիր. — ազատել դպրոցը «հացկատակ» ուսուցչից:

* *

Տէր Ներսէս Հերթեցեան քահանայի ընդունելութիւնը Թէօդօսիայում, ամբողջ հայութեան կողմից լինում է շատ սիրալիր: Իբրեւ կրթւած և խոհուն քահանայ՝ հ. Հերթեցեան իւր այցելութեամբ ծանօթութիւն է կապում տեղական թէ՛ ուսումնական վարչութեան և թէ՛ ոստիկանութեան ներկայացուցիչների հետ: Յոյն, ռուս, կաթօլիկ, կարաիմ, հրէայ և թաթար հոգևորականներից առանձին, հ. Հերթեցեան այցելում է Յունաց, Ֆրանսիացւոց, Անգլիացւոց և Տաճկաց դեսպաններին, որոնցից և ստանում է անմիջապէս իւր փոխադարձ այցելութիւնը: Կեդրոնանալով արդէն իւր ծխական գործերում, հ. Հերթեցեան սկսում է գննել Թէօդօսիայի հայոց հին-օրերից մնացած չորս եկեղեցիները, որոնց բարեկարգութիւնից մերկացած է գտնում: Իւր թեմական իշխանութեան տուած յայտարարութիւնից երևում է, որ յիշեալ եկեղեցիները զուրկ են եղել «կայից գոյից» ժապաւինեալ մատեանից (инвентарная книга): Երեցփոխները քմահաճոյքով են կառավարել և հսկողութիւն տաւ՝ բանը՝ նոյն իսկ թեմական իշխանութեան կողմից ևս չէ եղել:

Մեր ձեռքը հասած առաջի ծխական ժողովի հրաւիրաթղթից երևում է, որ հ. Ներսէս 1904 թ. Դեկտեմբերի 26-ին տեղական «քայքայւած» մի դասէան դպրոցում ունեցել է առաջին ծխական ժողով՝ հետեալ կարևոր խնդիրների նկատմամբ:

1) Լսել Բեսաարաբիայի հայոց Կօնսիստօրիայի հրամանը՝ ամուսնացող զոյգերից բժշկական վկայական պահանջելու համար:

2) Ընտրել նոր հոգաբարձութիւն ծխ. դպրոցի համար:

3) Որոշել առժամանակեայ ծխական բժիշկ՝ թէ՛ պսակւողներին վկայական տալու՝ և թէ՛ աղքատ ընտանիքներին ամիսը մի անգամ այցելելու համար:

4) Ընտրել ձեռնհաս անձնաւորութիւններից մասնաժողով՝ ա. Սարգիս եկեղեցու աղքատաց հոգաբարձութեան կանոնադիրքը լրացնելու նոր յօդաւածներով:

5) Գրադարան և ընթերցարան ունենալու խնդիր:

6) Ե՞րբ պէտք է ծխատէր քահանան տօն շնորհաւորէնքի գնայ:

7) Ի՞նչպիսի հանգամանքում կարող են Պարսկահպտակ նորեկ և Տաճկահպտակ հայերը՝ ամուսնանալ:

Վերոյիշեալ հարցերը ըստ կարգի՝ ի բաց առեալ 4-րդ հարցը, ծխական ժողովում վճռում են: Հ. Հերթեցեան շատ հասկանալի կերպով բացատրած է բժշկական վկայականի անհրաժեշտութիւնը ամուսնացողների համար: Վարակիչ հիւանդութեանց մասին սքանչելի կերպով և բազմաթիւ օրինակներով բանախօսելուց յետոյ՝ յորդորած է ունկնդիրներին՝ լուրջ կերպով մտածելու այդ հիւանդութեան նկատմամբ:

Ժողովի նախագահ լինելով, հ. Հերթեցեան առաջարկում է ընտրել ծխական բժիշկ: Ծխականները ընտրում են փորձաւոր և յայտնի Օ. Կ. Ալեքսեւիչ բժշկին, որի մասին հայր նախագահը պաշտօնապէս յայտնում է և ստանում վերջինի համաձայնութիւնը գրաւոր, որով պ. Ալեքսեւ-ը՝ յայտնում է իւր խորին շնորհակալութիւնը՝ և պատրաստականութիւնը: Ծխական բժշկի պարտականութիւնը կայացած է լինում նրանում, որ նա բարեխճաբար հետեւելով պսակադրութեան առթիւ իրեն զիմով զոյգերի առողջութեան մանրագննին հետևողութեան, նա իւրաքանչիւր ամիս մի անգամ այցելելու է չքաւոր ընտանիքներին: Դրա փոխարէն ծուխը որոշում է, որ պսակւողները տան վարձ բժշկի 1 ըուբլուց ց'2-ը. և բացի բժիշկ Ալեքսեւ-ից նորա ուրիշ բժշկի զիմելու չեն: Ծխական ժողովում խօսւում է նաև «ծխական» մանկաբարձու մասին, որոց համար բանաւոր կերպով որոշւում է տալ ոտճիկ: Բժշկին 1500 ըուբլի և բնա-

կարան, իսկ մանկաբարձուհուն 1200 ռուբլի՝ կողմնակի արդիւնքներով: Ըստ իս՝ այդ գեղեցիկ մտադրութիւնը Թէօդօսիայում կարող է իրականանալ, որովհետեւ եկեղեցական կալաժքների և գումարների արդիւնքը տարբերոր հասնում է մօտ 6000-ի:

Հայր Հերթեցեան՝ «տօն-շնորհաւորէքի» մասին ղնում է մի կտրուկ պայման: Տօն շնորհաւորէքը, յարում է հ. Ներսէս, թէ դա եկեղեցական կանոնական ծէս չէ, որ քահանայք պարտաւորւած լինին այն կատարելու: Տօն շնորհաւորէքը՝ մասնաւոր յարգանք է աղօթանէր ցանկութիւններով: Ուստի՝ հ. Նախագահը առաջարկում է այդ սովորութիւնը դարձնել կամաւոր: Ինչ ժամանակ՝ և ով կ'կամենայ կատարել իւր տօնախմբութիւնը, կարող է կամ հրաւիրել քահանային և կամ ոչ: Քահանայք իրաւունք չպիտի համարեն իրենց առանց հրաւերքի ծանրանալու ժողովրդի վկան այնպէս՝ ինչպէս այդ սովորական ցաւ է դարձել Նոր-Նախիջևանի և շրջակայքի ժողովրդի համար: Հայր Նախագահը մատնանիշ է արել Ռուստովում հովուդ X և Ս, քահանաների անունները, որոնց խայտառակ գործերին՝ այն է «ձուկի» առևտրով խանութպանի խանութում, երբ տօնատէրը ձեռները ձիթոտ առևտրի հետ է եղած՝ քահանան տիրացուի հետ ծոցից հանելով խաչ ու նշխարը սկսել են աղօթանէր պաշտօն մատուցանել: Ծխական ժողովը որոշում է դարձնել այդ սովորութիւնը կամաւոր: Այնուհետև ընթացիք առօրեայ գործերը աշալըջութեամբ առաջ տանելուց յետոյ հ. Հերթեցեան առանձնապէս կանգ է առնում դպրոցական խնդրի շուրջը, որը ժողովրդի հին ցաւերից մինն է լինում՝ և ծխական իրաւասութեան ու կտակներով թողած գումարների կանոնաւոր պահպանութեան և գործադրութեան շուրջը: Անձամբ աւանատես եմ եղած Թէօդօսիայի միդասեան ծխական դպրոցի շէնքը: Դա ոչ այլ ինչ է, բայց թէ մի մթերանոց: Մի սենեակ երկու բաժանմունքով: Ա.-Բ. բաժանմունքները միացած են: Այն նոյն սենեակում ուր

սովորում են պատանիք, նոյն այդ մի սենեակում էլ դարսում են մի պատի տակ իրենց շորերը և ուտելիքները, իսկ միւս պատի տակ հանում են կրկնակօշիկները: Ուսուցչանոց ասած սենեակը՝ ինչպէս և իսկապէս ուսուցիչ ասած դ մարդը Թէօդօսիայում չէ եղել: Մ. Տարախչեան ազգանունով մի հիւանդոտ երիտասարդ թէ տիրացու էր՝ և թէ ուսուցիչ՝ և երբեմն էլ ժամակոչ, որը բացի աշակերտներին թափելուց՝ ուճիկների պատճառով դասերից զրկելուց մի առանձին գործ չէ ցոյց տուել. և չէ եղել մի օր, որ ծնողները դպրոցի դրանը ահագին դալմադալներ սարքած չեն եղել: Մինչև իսկ մի տիկին՝ մի փառաւոր ծեծ է տուել ուսուցիչ համարւած պարոնին զգալի կացուցանելու թէ ինչ կնշանակէ ծեծ տալ՝ և աշակերտներին դասից զրկել: Այս անորոշ դէպքը Թէօդօսիացիք յիշում են: Թէօդօսիացիք յիշում են նաև այն՝ թէ ինչպէս այդ ուսուցիչ պարոնը երգիչ աշակերտներին հասանելի փողը երեք հանգամանքում իւրացրել է, գողանալով նաև 1905 թ. տօնածառի անունով գումարած ստակի կէսը: Տարախչեանը՝ արդարեւ եղել է չափազանց աղքատ ուսուցիչ. մինչ այն աստիճան, որ աղքատներին փող բաժանելու օրը, յիշեալ պարոնն էլ է մուրացկանութեամբ պարապել՝ առնելով մի չնչին գումար: Այս հանգամանքում ես մեղադրում եմ դպրոցական վարիչներին, որոնք դպրոցը յանձնում են իւրաքանչիւր մի պատահական բաղդախնդիր անհատի, որոնք պատրաստականութիւն են յայտնել 200-300 ռ. ծառայութեամբ և վերջը իրենց շուայ և զգեւի գործերի պատճառով դիմել են գործութեան և մուրացկանութեան:

Տարախչեանը լինելով պատահականներից մինը՝ ոչ թէ ազնիւ աղքատներից չէ եղել՝ այլ թէ սոսկալի տիպերից մէկն է հանդիսացել դա Թէօդօսիայում: Աղաների թոյլ կողմը աչքի առաջ ունենալով՝ Տարախչեան սկսել է պարապել «խօսք տանելով ու բերելով», որ մենք ասում ենք «շալիօնութիւն»:

Ցաւալի է և խակապէս խիստ ամաչելի, երբ կարգում ես մի ուսուցիչ անուն կրող մարդու մասին 1906 թ. № 33 «Մշակում» հետեւեալը: «Վեցերորդ. Տարախչեան Մկրտչին» (ուսուցիչ) համարել բոլորովին արձակած իր թէ անընդունակութեան կողմից, որ նա փոխանակ դաստիարակելու մատաղ ուսանողներին, ընդհակառակը փչացրել է նրանց «ծեծելով» և թէ հասարակութեանս մէջ բռնեց որպէս «խօսք տանող բերող»:

(95 ստորագրութիւններ)

Այս որոշումը եղած է յունվարի 25-ին ծխական ժողովում, ուր նաև բողոքել են առաջնորդ Սուրբապետեանի բռնի արարմունքների դէմ: (Տես նոյն 33 համար «Մշակի»):

Մեր պատմութեան վերջում, ընթերցողը մի անգամ էլ անբաղդութիւն պիտի ունենայ լսելու այդ ողորմելի Տարախչեանի անունը և այն դէպքում արտաքսւած 112 հոգի ծխականների արտակարգ ժողով:

Գ. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

(Ժողովրդի գիտական շարժումը: Նօտար Մ. Զայցեանի վառնած եկեղեցական 3500 ռ. գումարը: Հ. Բէրբէրեանի 100000-ի հասնող կտակի գործադրութիւնը: Աղքատաց հոգաբարձութեան և երէցփոխ Ն. Սուբաշեանի հաշիւ չ'տալը: Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիայի Կոնսիստորիայի № 1465, 1905 թ. գրութիւնը: Աղաների բարկութիւնը և վրէժխնդրութիւնը հ. Հերթեցեանից: Սուբաշեան երէցփոխի ստորագրութիւններ կորցելը ժողովրդից ընդդէմ քահանայի: Սիմ. Զորայեանի նամակը՝ «Крымскій Вѣстникъ» թերթի № 8-ում: Աղաների «ուղերձը» հ. Հերթեցեանին: Կանոն ընկերութեան հիմնելը հ. Հերթեցեանի նախաձեռնութեամբ: 12 աղքատ աշակերտների խնամելը՝ և աղքատ օրիորդների կար ու ձևի դպրոց մտնելը: Զրպարտութիւն 289 ըուբլու մասին: Ստամբուլի ֆար-

րիկայում աշխատող բանւորների դրութեան թեթեւացումը: Զրպարտութիւններ 7 կէտերում հ. Հերթեցեանի վերաբերմամբ Յակովբ Քէֆչեանի):

Ժողովուրդը սկսում է գիտակցօրէն նայել հասարակական խնդիրներին: Ուստի և հետզհետէ հրապարակ են գալիս ծածկւած հարցեր, որոց բացւելով ապացուցւում է թէ ինչեր են կատարւել Թէօֆուայի խղճուկ հայկական կեանքում, շնորհիւ աղաների: Եւրեք տարի առաջ բոլորովին անիրաւացի կերպով ծախսուած 3500 ըուբլու հարցը, որը տեղական նօտար Մ. Գ. Զայցեան՝ իւր երէցփոխութեան օրով ծախսել էր հանգուցեալ «Մարինիստ» Յ. Այվազովսկու կտակով թողած անձեռնմխելի 50000 ըուբլուց, որի տօկոսիքն ստանում է Ս. Սարգիս եկեղեցին, նորից հրապարակ է գալիս՝ և դառնում ծխական ժողովի խնդիր:

Երկրորդ՝ հանգուցեալ Հ. Յ. Բէրբէրեանի 100000-ի հասնող կտակի թէ գործադրութիւնը՝ և թէ հաշւետւութիւնը, որ հակառակ կտակի տեղի է ունեցել շարունակ (12 տարի) միմիայն երկու եղբայր Ալթունճեանների, Յ. Սելինեանի և տիկին Բէրբէրեանի եղբայրներից մէկի գործադրութեամբ՝ առանց ընդհանուր ծխական ժողովի գիտութեան, այժմս դառնում է հերթական պահանջելի հարց, որով պ. պ. կտակարարներից պահանջւում է ըստ բառացի մտաց կտակի, տալ բացարձակ հաշիւ ծխական ժողովին՝ յայտարարելով այն հայ և ուն լրագրութեան միջոցաւ իւրաքանչիւր տարի:

Երրորդ՝ Ս. Սարգիս եկեղեցու հայոց աղքատախնամ ընկերութիւնը, որը դարձեալ կեղբոնացած է եղել միմիայն հարուստների ձեռքը և որոնք շատ անխնամ կերպով են վարել իւրեանց պաշտօնը, դառնում է դարձեալ ծխական ժողովի լուրջ հարցերից մինը:

Չորրորդ՝ նոր ընտրւած երէցփոխ Նիկ. Սուբաշեան, որ ամիսներ շարունակ հաշւետեաններին հաշիւ չէ տուել, չ'տալով նոյն իսկ ծխական ժողովին

հաշիւ, երբ ծխականք և ծխատէր քահանան զպրոց բանալու համար կամենում էին գիտնալ թէ որքան դրամ կայ յիշեալ երէցփոխի մօտ, առաջ է եկել այն ընդհանուր մեծ չարիքը, որը մինչև ցօրս էլ տանջում է տեղական հայ բնակչութեան:

Սուբաշեան երէցփոխի այդ անիրաւացի վարմունքը արդարացնում է Բեսսարաբիայի հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուզավերդեանի վիճակային ատեանը՝ (իւր տան սեղանատունը, ուր ատենական գործերը՝ այն տեղ են կատարւել և կատարւում) իւր նպատակաւոր՝ և կատարեալ անիրաւացի հետեւեալ գրութեամբ:

Պատճէն:

Ն. Ն. Գ.

Վիճակային Բարեկրօն Ներսէս քահանայի
Կոնսիստորիա Հերթեցեանց Եկեղեցեաց Հայոց
Հայոց Թէոդոսիոյ:
Նոր-Նախիջևանի
և

Բեսսարաբիոյ.

Թ. 1465.

Ի 4 նոյեմբ. 1905 ամի

Ի Քիշնև:

«Առ հեռագրական խնդիր Թերզեանի, յ3-ն ամսոյս, Վիճակային Կոնսիստորիայս ՚ի նկատի ունելով զպահանջ ժողովրդեանդ հակառակ 1232 յօդւածոյ ժա. հատ. Ա. մասին օրինաց Տէրութեան հրատարակեալ 1896 ամի, այսու պատուիրէ յայտնել ծխական ժողովրդականաց, զի երեսփոխանք եկեղեցեաց հայոց պարտ են տալ զհաշիւ յաւարտ իւրաքանչիւր տարւոյ ընդհանուր ժողովոյ ծխականաց, զկնի որոյ զայն հաշիւ մատուցանելոց է թեմական հոգևոր իշխանութեան»:

«Ձայսմանէ հրամանագրեցաւ ՚ի սոյն

Թիւ պ. երեսփոխանի եկեղեցեաց քաղաքիգ: Անդամ Կոնսիստորիայի՝ Սարգիս քահանայ Թաթսիզեանց.

Ատենադպիր՝ Կ. Յովհաննանեան:

Իսկականի հետ բնո առ բնո ճիշտ է՝ և ուղիղ, Ներսէս քահանայ Հերթեցեան: 1906 թ. 19 մայիսի Թէօդոսիա:

Առաջնորդի այդ անտակա և բիւրոկրատին յատուկ գրութիւնը ապացուցանում է այն, որ Թէօդոսիայի հայերը իրաւունք չունին երեւցփոխներից հաշիւ և կամ անհրաժեշտ կարիքների համար փող պահանջելու, որովհետեւ առաջնորդների կաթնատու կով և մտերիմ երէցփոխները ծնունդ լինելով Պետական օրինաց 1232 յօդւածից՝ այնքան անձեռնմխելի են և զուցէ մաքուր, որքան Պետական հաճութեամբ առաջնորդական պաշտօնի մէջ հաստատւած Խուզավերդեաններ, որոնք ժողովրդի կեանքն ու հոգին վարակելուց առանձին՝ ուրիշ ոչ մի գործի ընդունակ չեն եղել:

Այսպէս թէ այնպէս, ժողովրդական նոր գիտակցական շարժումը՝ աղաների բարկութիւնը զրգուում է հ. Հերթեցեանի դէմ, որոնք աշխատում են ինչ կերպ էլ լինի՝ վրէժխնդիր լինել քահանային:

Մինչև այդ ժամանակ աղաները միմեանց միալրժողներ են եղել. բայց այս դէպքում սկսում են միանալ և ընդհանուր ուժով գործել թէ քահանայի՝ և թէ արթնացած ժողովրդի դէմ: Երէցփոխ Սուբաշեան, թէև 60 տարեկանից աւելի՝ ալեխառն մարդ, չ'ամաչելով գոնէ իւր սիպտակած մագերից, սկսում է անցնել փողոցէ փողոց, խանութէ խանութ, տներից տուն՝ մէկին այս, միւսին այն համոզելով՝ ստորագրութիւններ է որսում հ. Հերթեցեանի դէմ գրւած բողոքի տակ: Այդ մասին մի բնորոշ նամակ կար «Крымский Вѣстникъ» թերթի № 8-րդում (1906 թ.) Սիմէօն Զորայեանի ստորագրութեամբ: Պարոն Զորայեան մի առ մի նկարագրելով Սուբաշեանի ստոր

վարմունքը, աւելացնում է, որ ինքը խաբւած է երէցփոխից՝ ուստի և հրապարակաւ յետ է վերցնում իւր ստորագրութիւնը ընդդէմ հ. Հերթեցեանի:

Նախ քան այս գիտակցական շարժումը, քանի դեռ աղաներից հաշիւներ պահանջելիս չէ եղել և քանի դեռ Տարախչեան նկատողութիւններ չէր ստացել հ. Հերթեցեանից իւր անվայել և սինլըոր արարքների համար՝ մենք կարգացել ենք 1904 թ. «Մշակի» № 285-ի մէջ հետեւեալ տողերը Թէօդոսիայից գրւած Դեկտեմբերի 4-ի նամակում, որի հեղինակն է եղել իրեն համար առաջնանից «բուն» տաքացնող Մ. Տարախչեան, կարծելով որ շողոքորթութեամբ արդէն հ. Ներսէսի խնամակալութիւնը կարող է վայելել: Բայց Տարախչեան սխալւում էր, որովհետև Հերթեցեան քահանան «շողոքորթներին» բնաջինջ անողն է եղել, քան շրջապատել դրանցով:

Ահա սոքա են պ. Տարախչեանի խօսքերը յիշեալ նամակում: «Կ'անցնի և մի քանի օր, և Թէօդոսիան բախտ կ'ունենայ իր այնքան երկար սպասած մշտական քահանան ունենալու: Վերջապէս՝ երկու ամիս սպասելուց յետոյ՝ ժողովրդի միաձայն ընտրեալ քահանան՝ Տէր Ներսէս Հերթեցեան, տեղական բարձր հոգևոր կառավարութեան կողմից հաստատուեց, որը և այս օրերս Լուգանսկից կ'ժամանէ այս տեղ»:

Ինչպէս Տարախչեանի՝ այնպէս և «աղաների» համար հ. Հերթեցեան եղած է մի սքանչելի, մի օրինակելի հոգևորական թէ գիտութեամբ, թէ ընդհանուր զարգացողութեամբ՝ և թէ տաղանդաւոր քարոզչութեամբ:

Եւ իբրև փաստ՝ ներկայացնում ենք ընթերցողներին հ. Ներսէսին ուղղած աղաների «ուղերձը» տէր հօր տօնախմբութեան օրը, որը գրել է նոյն «բազում ակնկալութիւն» ունեցող Տարախչեանը՝ և ստորագրել են բոլոր աղաները ի թիւս բանւորական ներկայացուցիչների:

«Սիրելի Տէր Հայր!

«Մենք Թէօդոսիայի հայ-Լուսաւորչականներս, պատիւ ունինք որդիական ակնածութեամբ շնորհաւորելու Ձեր՝—մեր ամենիս սիրելի հոգևոր հօր ծննդեան և անւանակոչութեան տարեդարձը: Տայ Աստուած, որ երկար, շատ երկար տարիներ կարողանաք շարունակել Ձեր արդիւնաւէտ գործունէութիւնը՝ յօգուտ եկեղեցուն և հայրենիքին: Ծանր է Ձեր խաչը, բայց թող ծանր բոլակներին մեր Փրկիչը՝ յոյս և հաւատ ներշնչէ նոյն անձնւիրութեամբ, նոյն եռանդով յառաջ ընթանալու: Իսկ մենք Թէօդոսացիներս, որ հայութեան համար կորած կարող ենք համարուել, յոյս ունենք, որ Ձեր անդուլ ջանքերով կը կարողանանք ժամանակին լինել իսկական հայեր, հայի հոգով»:

«Ընդունեցէք, Տէր Հայր, Ձեզ սիրող Ձեր ծխականների երախտագիտութեան հաւաստիքը»:

1905 թ. 26-ն փետրվարի՝ Թէօդոսիա:

1. Երեցփոխան հայոց եկեղեցիների՝ Կ. Արութեանց:
2. Ուսուցիչ հայոց ուսումնարանի Մկրտիչ Տարախչեանց:
3. Տրդատ Աբրահամեան (Իրաւաբան):
4. Յովակիմ Արութեանց:
5. Մինաս Զաքարեան (հոգաբարձու):
6. Սարգիս Ստարստեան:
7. Ստեփան Լազեան:
8. Ազարիա Բաբեան (հոգաբարձու):
9. Աստուածատուր Քայալեան (փոխ հոգաբարձու):
10. Միքայէլ Ալեանակի (ուսանող):
11. Սիմէօն Քէշիշեան (հոգաբարձու):
12. Յակովբ Քէֆչեան*) (հաշւետես):
13. Յովհաննէս Այտինեան:
14. Կեցօ Եայլեան:

*) «Որ և իսկ մատնեաց զնա» (հ. Հերթեցեանին):
(Ծանօթ. հեղին.)

15. Յովհաննէս Նալբանդեան*):
16. Սարգիս Բալշեան:
17. Գաբրիէլ Մնգեբեան (հաշւետես):
18. Պօղոս Ճէվէլիկեան:
19. Խաչատուր Քեպապճեան:
20. Տիգրան Թարվերտեան:
21. Միհրան Յովակիմեան:
22. Սարգիս Թաթոսեան:
23. Մարիա Խրիստափորովնա Տ. Բէրբէրեան (կալւածատէր):
24. Карпъ Карповичъ Алтунджи (Контр. Госуд. Банка).
25. Ալէքսան Ալթունճեան (նախ. որբ. ընկերութ.):
26. Արիստակէս Գամբուրեան:
27. Արտաշէս Բաբինեան:
28. Ստեփան Գարակաշեան:
29. Գէորգ Քէշիշեան:
30. Կարապետ Սուբաշեան:
31. Լուսեղէն Սուբաշեան:
32. Մարտիրոս Ծուռգտակեան:
33. Կարապետ Էքմէքճեան:
34. Կարապետ Երեմեանց:
35. Գաբրիէլ Յովհաննիսեան:
36. Կարապետ Տիրացուեան:
37. Յարութիւն Ղարիբեան:
38. Անդրանիկ Մուսայեան:
39. Եղբարք Մանուկեանց:
40. Յարութիւն Ղէվէլիկեանց:
41. Պետրոս Էքմէքճեանց:
42. Յարութիւն Թերգեանց:

Սակայն երբ «աղաների» և «ընկերութեան» սիւրբիլի աէր Ներսէսը ծխի իրաւասութեան՝ հասարակական վասնուած գումարների հարցով է սկսում զբաղւիլ, արդէն այդ ժամանակ՝ այդ «սիրելի» և «անդուլ ջանքերով արդիւնաւէտ գործիչը» դառնում է մի ա-

*) Վաղամեռիկ Վահան Նալբանդեանի հայրը: Ծան. հեղ.

տելի և չարութեանց պատճառ մարդ, որը համար աղաները իւրեանց պատիւն են վաճառք հանել Թէօդօսիայի ժամ. գեներալ նահանգապետի առաջ ամեն կերպ վարկաբեկ անելով իւրեանց քահանային՝ և որի հիման վերայ գեներալ նահանգապետը պահանջել է Սիօնդից հեռացնելու տ. Ներսէսին Թէօդօսիայից:

Մասնութեան գաղափարը գուցէ այդ աստիճան համաճարակ չէր լինի Թէօդօսիայում՝ եթէ աղաների վարմունքը թեմական իշխանաւորը չ'ջատագովէր տկնյայտնի կերպով, որը մենք կ'ատենենք յետագայ դէպքերում:

Եւ որքան հ. Հերթեցեան ջանացել է փայլել հասարակական օգտաբեր գործերում, այնքան աւելի կատարել են աղաները և սկսել են բամբասել: Օրինակ հ. Հերթեցեան հիմնում է 1905 թ. մայիսի 2-ին կանոնաց բարեխնամ ընկերութիւն որի նպատակն է լինում աղքատ երեխաներին ամեն կերպ հոգալուց զկնի՝ տալ ուսման և արհեստագիտութեան: Առաջի տարին հաւաքում է մօտ 700 ըուրլի, որից հ. Ներսէս Ընկերութեան թոյլտուութեամբ տեղական «անանուն» գալոնի 12 չքաւոր աշակերտուհիներին ոտից ց'զլուի հազցնում է: Երկու աղքատ օրիորդների կար ու ձևի դալոն է տալիս վճարելով իւրաքանչիւրի համար ամսէն 30 ըուրլի վարձ: Բայց չար լեզուները ինչպէս են Տարախչեան, Քէֆչեան Յակովբ և Բենիկ վարդապետը՝ սկսեցին զրպարտել հ. Հերթեցեանին, որպէս թէ Հերթեցեան իւրացրել է կանանց ընկերութեան գումարից մնացած 289 ըուրլին: Բայց այդ զրպարտիչները ամօթից զուրկ լինելով չ'ջանացին գոնէ իրենց վարկաբեկ անունը վերականգնել՝ ներողութիւն խնդրելով հ. Հերթեցեանից, որովհետև հ. Ներսէս 289 ըուրլին չէր իւրացրել և այդ պարզեց քննիչ Բարդէն վարդապետի ներկայութեամբ: Հայր Հերթեցեան Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը աքսոր գնալուց երկու օր առաջ յիշեալ գումարը ստանձնե-

2003
20133

լով քննիչին ունի նրանից հետեւեալ ստացականը:
 «Արժանապատիւ Տէր Ներսէս քահանայ Հերթեցեանից ստացայ երկու հարիւր ութսուն և ինն ուրբի (289) ՚ի հաշիւ տեղական հայ կանանց աղքատախնամ ընկերութեան:
 Բաբգէն վարդապետ:

22 ապրիլի 1906 թ.

Թէօդոսիա:

Կանանց ընկերութիւնից յետոյ՝ հ. Ներսէս առանձին խնամք է տարել բանւորներին: Օրինակ Ստամբոլի ծխախոտի գործարանում աշխատող հայ բանւորները ազգային և եկեղեցական թե՛ տօներին զրկւած են եղել եկեղեցուց. և ահա հ. Հերթեցեան ուղարկելով յիշեալ գործարանի հիմնադրին հայ եկեղեցու նշանաւոր և անշարժ տօներին ցուցակը, խընդրելիս է եղած թոյլատրել նրանց եկեղեցի գալ և գուրս չ'գալ այդ օրերի վարձը՝ աշխատաւորների օրահաշւից:

Ֆիրմայի տէրը պ. В. О. Стамболи-ին, ոչ միայն չի յարգում հ. Հերթեցեանի միջնորդութիւնը, այլ իսկոյն կարգադրելով տէր հօր կամեցածի համաձայն, գրում է իւր յատուկ շնորհակալութիւնը այդ առթիւ, հետեւեալ գրութեամբ:

Копія.

Θεοδосія, Марта 21 дня 1905 г.

Адресъ для всякаго рода корреспонденд. Θεοδосія—Стамболи.

Табачная фабрика
 В. О. Стамболи
 въ Θεοδосіи
 (на югѣ Крыма)
 соб. домъ.

Его Высокопреподобію
 Г. Настоятелю Григоріанскихъ церквей.

Здѣсь.

Существ. съ 1861 г.

Телефонъ № 98.

За присланную намъ Вашимъ Высокопреподобіемъ, при отношеніи Вашемъ 7-го с/м. за № 29, карточку большихъ празлниковъ Армяно-Григоріанской церкви, приносимъ Вамъ нашу искреннюю благодарность.

Съ совершеннымъ къ Вамъ уваженіемъ

В. О. Стамболи.

Съ подлиннымъ вѣрно,

свѣщ. Н. Эртевціанъ.

Հայր Հերթեցեանի հակառակորդների մէջ մի ոմն Յակովբ Քէֆչեան Կարս բաղաքի մեշչանին, դիմած է մի վերին աստիճանի ստոր միջոցի անուանարկելու Տէր Ներսէսին հետեւեալ զրպարտական գրութեամբ, որից փչում է դժոխային հնոցի ապականող գաղափարն հոտ...

Ահա դաւեր սարքող Յ. Քէֆչեանի մեղադրանքները՝ իւր գրած 7-երես գրութիւնից, որը իբրեւ ցուցմունք ներկայացրել է քննիչ Բաբգէն վարդապետին:

Առաջին՝ 5-րդ երեսի՝ 16-րդ տողում: «Տ. Ներսէսը ժողովրդին իրան քով հաւաքելով, սկսել է գահազան դասախօսութիւններով զբաղուել...

Երկրորդ՝ 6-րդ երես՝ տող 21-րդ, «Տէր Ներսէսը խոստովանութեան ժամանակ՝ ծաղրում է խոստովանութիւնը և ճաշակը». իսկ 24-րդ տողում՝ աւելացնում է. «ուրանալով և հերքելով Աստուծոյ գոյութիւնը»:

Երբ որդի՝ 28-րդ տողում. «խոյս է տալիս աղ-
քառի ննջեցեալը թաղելու»:

2-րդ որդի՝ 31-րդ տողում գրում է «Նա (Տ.
Ներսէսը՝) հակառակ տիրող օրէնքի (պետական օրէն-
քի) հեռացնում է ժողովրդի ընտրած և Ս. Առաջնոր-
դի հաստատած երէցփոխանին (Ն. Սուբաշեանին) և
նշանակում է ինքնագլուխ կերպով մէկին»:

Հինգերորդ՝ 33-րդ տողում գրում է: «Նա՝
իր իրաւունքները, զրի սահմանը չճանաչելով՝ կալ-
ւածական գործի համար յարաբերութիւն է սկսում
նահանգապետների հետ»:

Վեցերորդ՝ 7-րդ երեսում 12-րդ տող: «Երբ
հայր քննիչը բարեհաճի, ես կարող եմ ներկայացնել
բաղմամբիւ նամակներ, որոնցով թագնուած մեր մահ-
ուան սպառնալիքով փող է պահանջում»:

Եօթներորդ՝ 14-րդ տող: Այս և նրանց նման
ուրիշ յանցանքներ այն աստիճանի կատարած, որոնց
լուրը հասել է ինչպէս երևում է տեղիս գեներալ նա-
հանգապետին, որը պահանջում է հոգևոր իշխանու-
թիւնից հեռացնել Թէօդօսիայից անարժան քահանա-
յին: Ես մեղադրում եմ դարձեալ Տ. Ներսէսին. ժո-
ղովրդի փողերը խաբէբայութեամբ իւրացնելու մէջ
թէ այստեղ՝ և թէ Լուկանակում»:

Յիշեալ Յ. Քէֆէեանից առանձին՝ հ. Ներսէսի
վերայ բարդում են նաև երկու սպանութեանց գործ,
որը մենք կ'տեսնենք հետևեալ գլխում, որոց պատ-
ճառով և հրաւիրւում է քննիչ Սինօդից և թէ հոգե-
ւոր քննիչը որքան բարեխղճօրէն է սկսում իւր քնն-
նութիւնը և որչափ իրաւացի և արդար են դուրս գա-
լիս հ. Հերթեցեանին զրպարտող աղաները՝ և առանձ-
նապէս Յակովբ Քէֆէեան, որը այդ ժամանակ Թէօ-
դօսիայում Դաշնակցութեան ենթ-կօմիտէյի ներկայա-
ցուցիչներից մինն է եղած, միևնոյն ժամանակ և «Բե-
նիկ վարդապետի և գեներալ նահանգապետի գաղա-
նի լրտեսը, ինչպէս այդ պարզ նկատուում է իւր բո-
լորից, ուր նրան յայտնի է լինում թէ ինչպիսի՝ լու-

րեր և որպիսի՝ մեղադրանքներով հասած են ժամա-
նակաւոր տեղական գէն. նահանգապետին, որ վեջինս
արգէն պաշտօնական ղեկուցումն է համարել այն և
վճռողական դիրք բռնել տէր Ներսէսի վերաբերմամբ:
Բռնուում է նաև մի գաղտնի նպատակով հեռագիր
դարձեալ նոյն Քէֆէեանից՝ հ. Հերթեցեանի նկատ-
մամբ, որը ընթերցողը կ'տեսնի «քննական գործում»
և թող այդ զարմանք չ'պատճառէ ընթերցողին, թէ
ի՞նչ մարդիկ տեղ են գտել «Դաշնակցական ազատ յե-
ղափոխական գործում» և ինչպէ՞ս դոքա խայտառա-
կեցին հերոսների և մաքուր մարտիկների բացած ճա-
նապարհը՝ թողնելով հայ հասարակութեան մէջ յա-
ւերժ անարգանքի արժանի Յ. Քէֆէեաններ...

Դ. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

1905 թ. Սեպտեմբերի 28-ի հոգաբարձական ժո-
ղովր: Երէցփոխի և քահանայի վէճը: Երէցփոխ Ն. Սու-
բաշեանի և Դ. Մխիթարեանի ընդհարումը: Սուբա-
շեանի քննիչ պահանջելը Կոնսիստորիայից յանձին
Նահապետ եպիսկոպոսի: Նահապետեանի փոխարէն՝
Կոպչէկճեանի քննիչ նշանակւելը առաջնորդից: Կոպ-
չէկճեանի առաջի գալը Թէօդօսիա և աղաների հետ
բողոքի նախագիծ կազմել: Հերթեցեանի հետ չ'տես-
նւելը: Հերթեցեանի բողոքը առաջնորդին՝ Կոպչէկ-
ճեանի գալու և մասնակի ժողովներ գումարելու մա-
սին: Առաջնորդի խորհրդաւոր լուրթիւնը: Կոպչէկ-
ճեանի երկրորդ գալուստը և երկրորդ մեղադրական
արձանագրութեան կազմելը:

* *

1905 թ. Սեպտեմբերի 28-ին՝ Թէօդօսիայի հայոց
անբաղդ ուսումնարանում տեղի է ունենում հոգաբար-
ձական ժողով: Վճռելի հարցերն են լինում, ա) կազ-
մել 1905-906 թ. դպրոց. նախահաշիւ: բ) փոփոխու-
թեան ենթարկել դպրոցի անյարմար սենեակները:
գ) Պատւէր տալ աշակերտների համար նոր նստա-

բաններ շինելու:

Հոգաբարձութեան նախագահ՝ հ. Հերթեցեան առաջարկում է երէցփոխ Նիկ. Սուբաշեանին՝ այս անհրաժեշտ կարիքների համար փող բաց թողնել: Սուբաշեան մերժում է քահանային՝ պատճառաբանելով, որ փող չ'կայ: Հայր Հերթեցեան պատասխանում է. «Իրօք եթէ փող չ'կայ, յայտնեցէք ծխականներին այդ առթիւ՝ դիմենք նրանց օժանդակութեան»: Սուբաշեան դարձեալ մերժում է և անձնական հաշիւներ առաջ բերելով, յանգչում է նախագահին անպատուելու ասելով: «Սա ինչո՞ւ շարունակ դուն փող ես պահանջում, մէկ դպրոցի անունով, միւսը տանգութեան համար» (տունը եկեղեցապատկան շէնք է) և վերջը խօսակցութեան տօնը փոխելով՝ սկսում է կատաղաբար գոռալ և ամօթահարել քահանային փող ուղեցածի համար: Նախագահող քահանան ևս իւր կողմից վրդովւում է երէցփոխի վարմունքից և համարում է այդ վարմունքը ապտակելու արժանի վարմունք: Երէցփոխը՝ ուղղակի կորցնում է իրեն և աղայական ամբարտաւան եսամոլութեամբ տաքացած թոյլ է տալիս իրեն կատարեալ անարգաբար վերաբերելու հ. նախագահին: Հոգաբարձու աղաները՝ մի սո՛ւս և խորին ու դուրեկան լուծիւն են պահպանել: Հ. Հերթեցեան բացարձակ նկատելով այդ նպատակաւոր սրոշումը, յայտարարում է փակած ժողովը՝ և դուրս է գալիս դպրոցից, մոռանալով դպրոցում հերթական կարգի անհրաժեշտ թղթեր:

Այդ հոգաբարձուները շարունակում են մնալ դպրոցում մինչև երեկոյեան դէմ: Նախ քան դոցա ցրելը՝ քահանայի ազգական Գ. Մխիթարեան, դպրոցի բաց լուսամուտներից լսելով Սուբաշեան երէցփոխի անվայել խօսքերը քահանայի հասցէին, սպասելիս է եղել դպրոցի դրան բացադրութիւն պահանջելու Սուբաշեանից: Հոգաբարձուները սկսում են դուրս գալ դպրոցից և տեսնելով դրան մօտ կանգնած երիտասարդին՝ բոլորեքեան բարևում են և անցնում:

Երիտասարդը պատասխանում է ամենքին քաղաքավարութեամբ:

Երբ անցնում է Սուբաշեան, արդէն ամօթից գլուխը կախած չի բարևում երիտասարդին:

Երիտասարդ Գէորգը մօտենում է իսկոյն Նուբաշեանին և բարևելուց յետոյ շատ քաղաքավարութեամբ խնդրում է բացադրութիւն: Երէցփոխ Սուբաշեան նորից զրգուում է և հրում է երիտասարդին անւանելով վերջինիս «գանգալախ», որ Ղրիմից գործ են ածում այդ խօսքը Կովկասեցիների նկատմամբ, որ նշանակում է «յիմար» և «գատարկ գլուխ»: Երիտասարդը վիրաւորելով այդ արհամարական խօսքից՝ խլում է Սուբաշեանի ձեռքից ձեռնափայտը՝ և հարւածում է Սուբաշեանին: Հոգաբարձուք թէև հեռացած, բայց վերադառնում են դէպի երէցփոխը՝ և բաժանում միմեանցից կուռղներին:

Հետևեալ օրը՝ երէցփոխ Սուբաշեան նախ գործ է տալիս տեղական քննիչին, յայտնելով, որ Հերթեցեան քահանայի ազգականը կամենում էր իրեն սպանել՝ խնդրում է երիտասարդին քրէական պատասխանատուութեան կոչել և միևնոյն ժամանակ հեռագիր են տալիս Քիշնև առաջնորդին՝ և Տփլիս եպիսկոպոս Նահապետեանին, որ վերջինս գայ քննութեան հ. Հերթեցեանի վերաբերմամբ, որովհետև տէր Ներսէսն է թելադրել իւր ազգականին՝ երէցփոխին սպանելու:

Նահապետեան խիստ ուրախանում է, որ վերջապէս եկաւ մի յարմար ժամ և նա այնպէս պիտ հեռացնէ թէօղօսիայից իւր վարկը բեկանող «ըմբոստ» քահանային, որ եկած և գնացած ճանապարհը յայտնի չ'լինի, բայց շատ ցաւում է, որ ինքը Տփլիսում զբաղած լինելով եկեղեցական կալւածական խնդրով, առաջարկում է առաջնորդ Ներսէս Արքեպիսկոպոսին իւր փոխարէն նշանակելու Սիմֆերօպօլի «յայտնի» Օգոստինոս առաջ քահանայ Կոպչէկձեանին, որին աղաները յարգելիս են եղել իբրև ձեռնտու քահանայ՝ իսկ միջին և վերջին դասակարգի ժողովուրդը ատե-

լով ատելիս է եղել: Յիշեալ քահանայի անունը գրական մի երկու երկերում՝ ինչպէս «Ուտիացոց բարբառի» ուսումնասիրութեան գրքում՝ յիշած է (յաւելւածում) իբրեւ «դե» «կախարդ» և «սիւլուկ» պտաւարժան անուններով: Եւ ահա այդ «կախարդ և դե» համարւած աւագ քահանան նշանակւում է քննիչ՝ «վասն գործոյն Ներսէս քահանայի»: Օգտենտիոս քահանայ Կոպչէկճեան առանձին բաւականութեամբ մտնում է Թէօդօսիա և ձեռնամուխ եղել գործի: Սակայն նկատելով որ այդքան գոռում գոչիւնը լոկ ենթադրութիւն է, աղաների գրգռման արդիւնք է, բայց աղաների խաթրը չ'կոտրելու համար՝ եօթն օր շարունակ «Եւրոպա» հիւրանոցում խելք խելքի տուած, գրել են ջնջել են, մինչև դուրս են բերել մի բողոք, որ Սուբաշեանին սպանել էր ուզում Հերթեցեան քահանայի ազգական Գէորգը: (Ազգանւան պէտք չ'են զգացել): Եւ ապացուցւում է նրանով, որ Գէորգը երէցփոխին հարւածելիս՝ խփում էր հաստ փայտով և ոչ թէ երէցփոխի ձեռքի բարակ փայտով: Եւ վերջապէս պ. Նիկողայոս Սուբաշեանի բղաւորը և գոռոցը՝ նման էր սպանութեան դուռը քաշւած մի անասունի կանչի, ուստի Գէորգը մեղաւոր է, մարդասպան է և այդ վարմունքի պատճառը տէր Ներսէսն է: Վկայ են գրւում բոլոր հոգաբարձուներ և նոյն իսկ Մ. Տարախչեան, և այդ խելքով ու խնամքով կարգաւորւած բողոքը ուղարկւում են առաջնորդին: Իսկ քննիչ անուն կրող հ. Կոպչէկճեան առանց հարց ու փորձի, առանց տեսակցելու հ. Հերթեցեանի հետ՝ վերադառնում է Սիմֆերոպօլ:

Տէր Ներսէսը՝ յայտնում է Կոնստանտնուպօլիս Կոպչէկճեանի գալու՝ մասնակի ժողովներ գումարելու և վերադարձի մասին, խնդրում է իբրեւ ծխատէր՝ գիտնալ գործի էութիւնը: Ոչ առաջնորդը և ոչ Կոնստանտնուպօլիս տեղեկութիւն չ'են տալիս հ. Հերթեցեանին: Այլ մի բան միայն: Երբ առաջնորդը ստանում է յիշեալ բողոքը՝ և տեսնում է, որ միակողմանի մի գրու-

թիւն է, ուստի հրաման է արձակած եղել (թէև դարձեալ գաղտնի հ. Հերթեցեանից) հ. Կոպչէկճեանի վերայ գնալու Թէօդօսիա՝ և լրացնելու քննութիւնը: Սկզբում տէր Կոպչէկճեան չի գալիս Թէօդօսիա. այլ ուղարկւում է Սուբաշեանի բողոքի պատճէնը, խնդրում է բացատրութիւն: Հայր Հերթեցեան երկրորդ անգամն է դիմում առաջնորդին և առաջ բերելով փաստեր ապացուցած է լինում թեմակալին, որ հ. Կոպչէկճեան բարեխիղճ քննիչ չէ, այլ աւելի շուտ դրդիչ է, ուստի խնդրում է Կոպչէկճեանի փոխարէն կարգել մի այլ բարեխիղճ և ձեռնհաս մարդու, նոյն իսկ աշխարհականի, քան Կոպչէկճեանին: Առաջնորդը այս անգամն էլ լռութիւն է պահում և մի կարճ ժամանակից յետոյ տէր Օգտենտիոս Կոպչէկճեան նորից մտնում է Թէօդօսիա և առանց գիտութեան ծխատէր տէր Ներսէս քահանայի՝ կազմում է ծխական ժողով: Հ. Հերթեցեան դիմում է պաշտօնապէս քննիչին խնդրելով իւր ունեցած լիազօրութեան կամ կրկնակի քննութեան գալու Կոնստանտնուպօլիս հրամանը՝ և կամ առաջադրութիւնը: Քննիչ քահանան ևս անպատասխան է թողնում հ. Հերթեցեանի խնդրը՝ և կոչելով իւր մօտ (հիւրանոցում) ժամհարներէից մէկին, տալիս է նրան հրաւիրաթուղթ ծխական ընդհանուր ժողով գումարելու: Հայր Հերթեցեան ունենալով ոստիկանապետի № 358 (1905) առաջադրութիւնը թէ «մասնաւոր և թէ ընդհանուր ծխական ժողովների գումարման առթիւ՝ ինքը իբրեւ ծխատէր քահանայ և հոգաբարձութեան նախագահ պարտական է 8 օր առաջ տեղեկացնել ոստիկանապետին», ուստի արգելւում է ծխական ժողովը իւր կողմից՝ թողնելով գումարելիք ժողովի պատասխանատուութիւնը եկւոր քահանայի վերայ: Քննիչ քահանան փոխանակ ըստ իւր իրաւունքի (եթէ նա ունէր լիազօրութիւն) դիմելու ուր հարկն էր և ստանալու ժողով գումարելու թոյլտուութիւնը, բարկանում է հ. Հերթեցեանի վերայ, կազմելով երկրորդ արձանագրութիւնը, հեռանում է

Թէօդօսիայից՝ սերմանելով չարիքի առաջի հունտը:

Ե. ԳԼՈՒԽ.

(Բովանդակութիւն).

(Սիմֆերոպօլ քաղաքում Կոպչէկճեանի վիրաւոր-
ւելը. նոր մեղադրանք հ. Հերթեցեանի դէմ: Զրպար-
տութիւնը մնում է լոկ զրպարտութիւն: Առաջնորդ
Խուզավէրդեան մարմնաւոր իշխանութեան գերում):

1905 թ. Նոյեմբեր ամսում՝ Սիմֆերոպօլ քաղա-
քում վիրաւորւում է Թեթև կերպով հանրածանօթ Կոպ-
չէկճեան աւագ քահանայն: Այս դէպքում էլ հ. Կոպ-
չէկճեան շատ աշխատում է կեղծ վկաներով հաստա-
տել, որ իւր վիրաւորւելու պատճառը Հերթեցեան
քահանայն է, սակայն Սիմֆերոպօլի դատական քննիչը
չ'զանելով մի էական փաստ այդ մեղադրանքի վերա-
բերմամբ՝ (չ'նայած որ դատական քննիչ պ. Нело-
вицкий լինում է շատ մտերիմ բարեկամ վիրաւորւած
Կոպչէկճեան քահանայի)՝ այնուամենայնիւ իւր խղճի
հետ խողեր չի սարքում և պատասխանատուութեան
անգամ չի կոչում հ. Հերթեցեանին՝ իւր խիստ և եր-
կու ամսեայ քննութիւնից յետոյ:

Բայց այդպէս չի վարւում Թեմական առաջնորդ
Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուզավէրդեան: Վերջինս ա-
ռանց քննութեան, առանց գոնէ մօտաւոր տեղեկու-
թեան՝ հիմնւելով հ. Կոպչէկճեանի խնդրի վերայ, դա-
դարեցնում է հ. Ներսէսին քահանայութիւնից և գրում
է պաշտօնապէս:

«Ի քննական գործոց վասն բողոքանաց ե-
րեսփոխանի եկեղեցեաց հայոց քաղաքիդ՝ և
այլոց ի Ձէնջ ի յայտ եկն, զի արդարեւ
խռովայոյզ և անհանգիստ բնաւորութեամբ
Ձերով՝ Թերազրելով ազգականի Ձերում ու-
րումն Գէորգայ նախ ձեռնամուխ լինել կե-
նաց Երեսփոխանին՝ և ապա կարգեալ ի մէնջ
քննիչ ծերունի Օգոստինոս աւագ քահանայն
Կոպչակճեանց»: Այնուհետեւ այդ արտաքոյ

կարգի վեղարաւոր դատաւորը՝ քահանայի կոչման
նկատմամբ սաղմոսներից և մարգարէութիւններից
բարբառելով՝ վերջացնում է իւր բարոյախօսական
աւեմ թէ խրատական՝ առաջադրութիւնը այսպէս.
«Ի սոյն թիւ՝ մատուցմամբ խկական քննական գոր-
ծոյն, խնդրեցաք զբարեհաճ տնօրէնութիւն Նորին
Սուրբ Օծութեան Վեհափառ Հայրապետն ազգիս,
խնդրելով տեղափոխել զՁեզայլ վիճակ ի քահանայա-
գործութիւն»: № 313, յ8 դեկտեմբ. 1905. Քիշնև:

Ահա ընթերցող, ահա մի խարզախ վարմունք, ո-
րը պարուրւած է տխմար, տգէտ և յետին աստիճանի
ստոր նպատակների իրագործման համար: Ես չէի
ցանկալ մի ըստէ անգամ լինել դատավոր քննադատող
և Ձեր եզրակացութիւնը իմ մտքով դուրս բերող՝ այլ
ես նպատակ եմ ընտրել միմիայն եղեռնագործութեան,
մատնութեան յատուկ փաստերը լուսաբանելու՝ թող-
նելով այնուհետեւ բոլոր եզրակացութիւնը Ձեր խո-
հուն դատողութեան, սակայն այսպիսի դէպքերում
ներեցէք ինձ, որ ես ևս կամենում եմ իմ ներքին յուզ-
մունքն թեթևացնել նկատելով անօրինակ իշխանու-
թեան վատ վարմունքը: Ներսէս արքեպիսկոպոս Խու-
զավէրդեան իւր այդ առաջադրութեամբ ինքն իրեն
մերկացնում է այնպէս, որ նոյն իսկ մենք սքանչա-
նում ենք նորա տգիտութեամբ: Օրինակ նա՝ այդ
սրբազան կոչումն ունեցող հոգևորականը, որ հրա-
մաններով միայն բարոյախօս և թղթով բարոյագէտ
է հանդիսացել ստորադրեալ քահանայի վերաբերմամբ,
հէնց իւր գրութեան սկզբնատառից սկսած ց'վերջն՝
ստում է և չարաչար խաբում: Վեհափառ Հայրապե-
տի դիւան քննական գործ՝ յանձին Սուբաշեանի և ա-
ւագ քահանայ Կոպչէկճեանի սպանութեանց աղագաւ
այն էլ դեռ յիշում է «Ի յայտ եկեալ» (այսինքն ա-
պացուցւած գործ) այդպիսի մի քրէական գործ ոչ
մտել է՝ և ոչ կայ եղել: Սրբազան առաջնորդը ցաւ
ի սիրտ սուտ է խօսում: Նորա զրկած գործը, Սու-
բաշեանի և Կոպչէկճեանի բողոքներն են եղել, որը

Քիւանից զրկւել է Սինօդ՝ մօտաւոր քննութիւն կատարելու: Եւ այդ բողոքների պատճենները հ. Հերթեցեանի մօտ կան:

Ընթերցողներին յայտնի է արդէն՝ թէ Սուբաշեանի բողոքը իբրեւ քննական գործ և այն էլ դեռ ապացուցւած չէր կարող լինի, որովհետեւ մեղադրեալի կողմից՝ այն է հ. Հերթեցեանի կողմից բացաղբութիւն չէ եղել: Հերթեցեանի կողմից միմիայն բողոք է մտել Կոնստանտնուպոլիս, որով մեղադրեալը օր ցերեկով տեսնելով Կոպչէկճեանի դաւադիր վարմունքը՝ հրաժարւել է նորա ձեռքով քննութիւնից. բայց այդ դեռ ապացոյց չէ, որ Հերթեցեան քահանայն մեղաւոր է:

Իսկ հ. Կոպչէկճեանի մասով թէօդօսիայում քննութիւն չէ կատարւել՝ և չէր էլ կարող լինի, որովհետեւ անցքը պատահել է Սիմֆերօպօլ քաղաքում և ոչ թէ թէօդօսիայում: Սիմֆերօպօլում քննուում է հ. Կոպչէկճեանի գործը դատավարական լուրջ և բազմակողմանի հետազօտութեամբ մարմնաւոր իշխանութեան ձեռքով և Ներսէս քահանայ Հերթեցեան նոյն իսկ դատի չէ կոչուում, որովհետեւ ապացոյցներ չեն եղել քահանայի մեղաւորութեան, բայց Քիչնեում՝ Ներսէս արքեպիսկոպոսը՝ երազի մէջ տեսնելով իւր սիրելի և «զանազան տուրքերի» միակ աղբիւր հ. Կոպչէկճեանին վիրաւորւած, իսկոյն վեր ցատկելով գոռացել է, որ դա Հերթեցեանի գործն է և հետեապէս՝ մի հրաման՝ դադարեցնել քահանայութիւնից: Երկիւղ կրելու ինչ կայ. մարդը գեներալ-գուբերնատօրի դերումն է զգացել իրեն և հետեապէս արտադրել է իւր քէֆի ուղեցածը: Այդպիսի դէպքերում օրէնք, դատարան և քննութիւն գոյութիւն չեն կարող ունենալ. այլ մի բան. — վատ կամ լաւ տրամադրութիւն, և վճիռը այն «կաղպարով» է դուրս է գալիս:

Վերոյիշեալներից առանձին, ես կ'ընդդէի ընթերցողին ուշի ուշով հետեւելու առաջնորդի արձակած վճռի վերջին խօսքերին, որով այդ եպիսկոպո-

սը շատ հրաշալի կերպով դուրս է ժայթքել իւր ներքին ամբօխմունքը: Իւր թեմում հ. Հերթեցեանին համարել է «Մարդասպան» և այդ մարդասպան մարդու համար դեռ ինքը բարեխօսութեան նեղութիւն է յանձն առել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին գրելու, որ Տէր Ներսէսին այլ թեմ տանի քահանայագործելու համար: Սա մի պերճախօս փաստ է, որ առաջնորդը չ'ցանկանալով հ. Հերթեցեանի ուղղամիտ ներկայութիւնը տանել իւր թեմում, աշխատել է հեռացնել իւր թեմից. բայց չ'կարողանալով մի այլ միջոց ընտրել, մտածել է «մարդասպան» անունը տալով հեռացնել, համոզւելով, որ մարդասպանութիւնը ծանր խօսք է, հակառակ է մարդոց և Աստուծոյ, ուստի և այդպէս էլ արել է: Բայց մենք տալով մեր յարգանքը հայ ժողովրդի դարերով սահմանած եկեղեցական սկիզբական կարգին ու սահմանադրական ուղղութեանը, կատենք Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոսին, որ իւր զըրպարութիւնը յանձին հ. Հերթեցեանի միանգամայն անվայել է իւր կոչմանը ու տարիքին և դրանով նացոյց է տուել, որ ինքը՝ ոչ եկեղեցական է հայ հօտի, ոչ եպիսկոպոս է հայ-եկեղեցւոյ՝ և ոչ բարեխիղճ մարդ է Աստուծոյ Արարչակերտ աշխարհում: Եւ լաւ չէր լինի որ այդպիսին հեռանար այդ պատասխանատու կոչումից, որով ազատած կ'լինէր այս կամ այն առաջնորդական թեմը իւր վատահամբաւ և անօգտակար գործերից, որոնց մարդաշար նմուշները՝ մեր ընթերցողը կ'տեսնէ յետագայ գլուխներում:

Անցնելով բուն պատմութեան խնդրին, կ'աւելացնեմ, որ Սուբաշեանի բողոքը մասնում է թէօդօսիայի հաշտարար դատաւորի իրաւասութեանը, որով Սուբաշեան երէցփոխ՝ և երիտասարդ Գէորգ Մխիթարեան երկուսն էլ ճանաչուում են մեղաւոր փողոցում կռիւ անելու և հասարակաց հանգստութիւնը խանգարելու համար:

Այնուհետեւ՝ Օգոստոսիոս քահանայ Կոպչէկճեան

և՛ Սուբաշեան, և՛ աղաներ և թեմական առաջնորդ և վերջապէս Սինօղի անդամ Նահապետեան՝ գործը դնում են մի նոր ճանապարհի վերայ՝ որ մենք անւանում ենք «խաբեբայութեան և խորամանկութեան շրջան»:

2. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

Հայր Հերթեգեանին մեկուսացնելու ծխականներէ և ուղարկելու մտադրութիւն էջմիածին: Կեղծ հեռագրներ Կաթողիկոսի անունից: Հերթեգեանի Սիմֆերօպօլ եղած միջոցին հայոց առաջնորդի զրպարտական հեռագիրը Տաւրիկեան նահանգապետին: Նահանգապետի մօտաւոր քննութիւնը, որով ապացուցւում է առաջնորդի զրպարտութիւնը: Նահանգապետի Դիւանից տրւած զրպարտական հեռագրի պատճէնը: Թէօօսիայի ծխական ժողովի բողոքը և վճիռը, «Մշակ» № 33 1906 թ. Հ. Հերթեգեանի էջմիածին գնալը՝ և Կաթողիկոսին ներկայանալը: Կաթողիկոսի զարմանքը Հերթեգեան քահանայի էջմիածին դալու համար: Կեղծ հեռագրի մերկացումը «Մշակ» № 61, 1906 թ. Դիւանապետ Յ. վարդապետի հեռագիրը «Մշակ» № 67. Սինօղի որոշումով և Կաթողիկոսի հրամանով հ. Հերթեգեանի վերադարձը Թէօօսիա՝ քահանայադործելու:

Հայր Հերթեգեանի թշնամիները տեսնելով, որ կեղծ վկայութիւններով անգամ իրենց նպատակին չ'հասան, նորից զիմում են «անմեռ չարիքների ծնող» Նահապետ եպիսկոպոսին, որ վերջինս մի ելք, մի ճար ու հնար գտնէ Հերթեգեանին հեռացնելու Թէօօսիայից: Նահապետեանը՝ «բաժանեա որ տիրես» քաղաքականութեան դիմելով, Կաթողիկոսի Տփլիս եղած միջոցին յօրինում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անունից կեղծ հեռագիր, որպէս թէ արձակելով Թէօօսիայի ծխատիրութեան պաշտօնից հ. Հերթեգեան-

նին, Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ միևնոյն ժամանակ հրամայում է քահանային գնալու անյապօղ էջմիածին և ներկայանալու իրեն: Մինչև այդ՝ Կաթողիկոսին հասած է լինում Քիշնևի հայոց առաջնորդից հետևեալ հեռագիրը: «Тифлисъ, изъ Кишинева 17. 1 59. 9. 11. 30. Его Святѣйшеству Верховному Патриарху Каѳоликосу Всѣхъ Армянъ.

«Θεодосійскій священникъ Эртевціанъ какъ телеграфируетъ ктиторъ Субаши, организоваль изъ части общества, выбравъ новаго ктитора, не признавая мою власть, 5-го 6-го 7-го служилъ обѣдни. Донося объ этомъ самоволіи Эртевціана, во избѣжаніи опасности, покорнѣйше прошу Ваше Святѣйшество телеграммой вызвать Эртевцяна и отпратить монастырь на покаяніе удаленіемъ изъ ввѣренной мнѣ епархіи.

Архіепископъ Нерсесъ.

(Թարգմանութիւնը).

Տփլիս՝ Քիշնևից. 17. 1. 59. 9. 11. 30. (որ ժրը և որ ժամին):

Նորին Սրբութեան՝ Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին:

Թէօօսիայի քահանայ Հերթեգեանը՝ ինչպէս հեռագրում է երէցփոխ Սուբաշին, կազմակերպելով ժողովրդի մի մասը՝ ընտրեց նոր երէցփոխ: Չ'ճանաչելով իմ իշխանութիւնը՝ 5-ին, 6-ին և 7-ին պատարագել է: Հաղորդելով Հերթեգեանի այդ ինքնակամութեան մասին, ի խոյս վտանգից, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Սրբութեան՝ հեռագրով կոչել Հերթեգեանին և ուղարկել վաճառաւորութեան, հեռացնելով ինձ յանձնուած թեմից»:

Ներսէս արքեպիսկոպոս:

Չարմանալի հաւատարմութիւն...: Բաւական է, որ Թէօօսիայի աղաներից մէկն ու մէկը՝ եղել է դա Սուբաշեան, և կամ Չայցեան մի «դօնօս» հարցրած է եղել առաջնորդ Խուզավէրդեանին, և այդ բարձր աս-

տիճան եկեղեցականը իրան կրակի միջից անցկացնելով, աշխատել է ի կատար ածել աղաների խնդիրը՝ առանց քննութեան: Այդ է ապացուցանում վերոյիշեալ հեռագիրը: Եւ իսկապէս եթէ Խուզավէրդեան լինէր գոնէ փոքր ինչ սեպհական խելքի տէր, ունենար փորձառու դատաւորի մի չնչին հմտութիւն, «ի խոյս ապագայ պատասխանատուութենէ» նա գոնէ պէտք էր Սուբաշեան երէցփոխի տւած հեռագիրը քննութեան առնէր և երբ իրօք հաստատուում էր Հերթեցեանի մեղաւորութիւնը՝ լիազօր էր ինքը որպէս թեմական առաջնորդ, առանց կաթողիկոսին դիմելու՝ պատիժ սահմանելու քահանայի համար: Իսկ այդ ձևի «ժանդարմիական» վարմունքը նախ դատապարտելի է հայոց թեմական մի առաջնորդի համար, որը արդարութեան գաւազանով գլուխ է անցել բանաւոր հօտի՝ տանելու նրան դէպի անոայթաք կեանք, և ապա կասկածելի: Խուզավէրդեանի նման ողորմելի է տգէտ սեպհականները առիթ են տուել հաստափոր աղաներին ծաղրելու հէնց նոյն իսկ իրենց նման առաջնորդներին, մերկացնելով դրանց հոգեկան բոլոր առաքինութիւնները թէ վարչական, թէ կողմնապահութեան, թէ կաշառակերութեան և թէ դիրք և բարոյական ողջախոհութեան գործերում: Հանգուցեալ Սեդրակեան արքեպիսկոպոսը՝ մի մեծ հեղինակութիւն էր որի հանդէպ գլուխ էին խոնարհեցնում հանգուցեալի թշնամիները միմիայն նրա համար, որովհետեւ յիշեալ եկեղեցականը մամոնայապաշտ չէր, և «սե» գրօշի համար արդարութեան հետ խտրեր սարքելիս չէ եղել: Թէև չ'պէտք է ծածկել, որ հանգուցեալը ևս «սեպհաց» և շարունակութիւն «սեբրի» մի հաստակող և յամառ մարդ էր. բայց Սեդրակեանի յամառութիւնը և կամաւորութիւնը իւր ներքին համոզմունքի արդիւնք էր, որ դարձեալ ոչ ոք չի կարող գովաբանել: Իսկ Խուզավէրդեան արքեպիսկոպոսը՝ մի «յայտնի» խաղաղք է այս կամ այն ծառայողի և ապա աղաների: Եւ նորա «գաղանի գործոց» խորհրդական և երգեալ ծա-

ւան, մի ինչ որ կարապետ Յովհաննանեան, որի մասին Նոր-Նախիջևանի երկու բաւականին յայտնի դիրքի և գործունեայ քահանաներ պատմեցին, որ մի «արիւնային միկրոք» է առաջնորդարան մտնող և եւնող գործի տէր մարդկանց վերաբերմամբ, գովաբանելով նաև «յորովայն է ընտրեալ» խառնակիչ բնակեր Բենիկ վարդապետի խնամակալութեան պաշտօնը «առաքինի-ների թագ ու պսակ» Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուզավէրդեանի նկատմամբ:

Գուցէ Խուզավէրդեան առաջնորդը այդ աստիճան «ապիկար» չ'լինէր եթէ Նահապետեանի նման մի «հագլագիւտ» սեպհաւոր չ'լինէր նորա թեմակողմ: Եւ բաղդի բերմամբ նոյն Նահապետեան վերջերս գտանուում էր Էջմիածին, Սինօղի անդամ էր և կաթողիկոսի վաստակութիւնը երբեմն երբեմն զրաւող կամ աւելի՝ ճիշտը «որսացող» էր: Իսկ Նահապետեանի նման մի պաշտպան ունենալ, նշանակում է «Մարիավելի» գիրկը հանգչել ուր ամեն մի միջոց իւր անարգել նպատակն ունի: Եւ անա Նահապետ սրբազանը շարժւում է՝ երբ Տփլիսում Վեհափառն ստանում է մեր վերև յիշած հեռագիրը՝ ուստի և տնօրէնութեան պրօցսեն սկսում է: Իբր թէ՛ Վեհափառ Հայրապետը արդէն հալած իւղի տեղ ընդունելով Գիշնիկի առաջնորդի հեռագրական խնդիրը, տնօրինած է հետեւեալը այս հեռագրով:—

«Отстраняя священника Эртевциана отъ Θεодосійскаго Прихода, повелѣваемъ предложить ему безотпугательно явиться въ Эчмиадзинъ.

Մկրտիչ Կաթոլիկոս Եսէիք Բարան 10 Են-
վար 1906 Գ. Թիփլիս.

(Թարգմանութիւնը).

«Հեռացնելով Հերթեցեան քահանային Թէօդօսի-
այի ծխատիրութիւնից, հրամայում ենք առաջարկել
նրան անյապաղ ներկայանալու Էջմիածին»:

Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

10-ն յունվարի 1906 թ. Տփլիս:

Առաջնորդը այս ուրախառիթ հեռագիրը ստացածի պէս՝ իսկոյն հեռագրով առաջադրում է Հերթեհեան քահանային շուտով գնալու էջմիածին:

Հ. Հերթեհեան, որ յատկապէս ցանկութիւն է ունեցել գնալու Կաթողիկոսի մօտ և մի առ մի բացազրելու Թէօֆուիայի անցքերը, յունվարի 10-ին ստանալով հեռագիրը, 11-ին № 1 յայտարարութեամբ դիմում է առաջնորդին և խնդրում ուղարկելու իրեն ռուս լեզուով հաւատարմագիր (удостоверение) Կովկաս մաներու համար՝ և ապա ճանապարհածախը երթեկութեան և նպաստ ընտանիքին ց'իւր վերադարձը: (Մի այսպիսի տարրական ընդունւած օրէնք, թուրքական չէ գիտցել):

Հ. Հերթեհեան համոզելու համար իւր թեմակալին, որ արդարեւ ինքը կամենում է գնալ էջմիածին, նոյն յայտարարութեան մէջ շեշտած է, որ տրւի իրեն 200 ռ. ի հաշիւ իւր ոռճկադրամի*):

Եւ իւր յայտարարութիւնը՝ ինչպէս յիշեցի, յունվարի 11-ին ուղարկել է և յուսարով, որ պատասխանը կ'ստացւի 20-ին յունվարի, որովհետեւ փոստը հասնում է**): Թէօֆուիայից Քիշնև 4-րդ օրը, և 4 աւուր վերայ պատասխան գալիս, ռուսի հ. Հերթեհեան յունվարի 15-ին կարևոր գործով գնացած է լինում Սիմֆերոպոլ, կարճ ժամանակով վերադառնալու նպատակով:

Յունվարի 16-ին արդէն հ. Հերթեհեան լինում է Սիմֆերոպոլում, իջևանում է «Европейская» հիւրանոցում, որի մասին և հեռագրում է թէ իւր կնոջը՝ և թէ առաջնորդին:

«Առաջնորդ որ զու առաջնորդ ես», իսկոյն ցոյց է տալիս իւր խորրոյցը, կարողութիւնը և վարդապետ մարդու առաքինութիւնները Սիմֆերոպոլում եւ: Եւ գիտէք ընթերցող ինչ է անում այդ հայ անուն կրող հոգևորականը...: Մասնում է հ. Հերթեհեանին Սիմֆերոպոլում նստած Տաւրիկեան նահանգապետի

*) Հ. Հերթեհեան՝ բացի արգիւնքից ունեցել է տարրական 600 ռ. ոռճիկ: (Ծանօթ. հեղ.)

**) Ըստ ցուցման հ. Հերթեհեանի: (Ծանօթ. հեղ.)

ձեռքը հետեւեալ զրպարտական հեռագրով, որ մենք իւր տեղեկագրութեամբ արտագրում ենք Տաւրիկեան նահանգապետի գիւմիսից տրւած հաւատարմագրից:

Копія.

М.В.Д.

Таврическое

губернское

Правление

Справка.

Отдѣление.

Столъ.

21 Января 1906 г.

№ 207.

г. Симферополь.

Священнику Нерсесу Эртевцяну объявлено чрезъ Симферопольскую Городскую Полицію о немедленномъ выѣздѣ въ Эчмиадзинъ вслѣдствіе телеграммы на имя Таврическаго губернатора отъ 17-го сего января слѣдующаго содержания:

Вслѣдствіе предложенія Верховнаго Патріарха Католикоса Всѣхъ Армянъ, покорнѣше прошу Ваше Превосходительство, немедленно отправить Θεодосійскаго священника Нерсеса Эртевціана Эчмиадзинъ, такъ какъ вопреки распоряженія высшаго Духовнаго Начальства Эртевцянецъ продолжаетъ священодѣйствовать, *нарушаетъ* спокойствіе общества армянъ.

Начальникъ Армянской епархіи Архіепископъ Нерсесь».

Совѣтникъ (почеркъ неразборч.).

И. д. Дѣлопроизводителя (Добрикинъ).

Իսկականի հետ ճիշտ է Ն. ք. Հերթեհեան.

1906. յուլիսի 15. Թէօֆուի:

(Թարգմանութիւնը):

Պատճէն:

Ն. Ն. Գ.

Տաւրիկեան

Նահանգական

Կառավարութիւն:

Բաժանմունք:

Սեղան:

Վերստուգութիւն:

21 յունվ. 1906 թ.

№ 207.

Ք. Սիմֆերոպոլ:

Ներսէս քահանայ Հերթեցեանին Սիմֆերոպոլ քաղաքի ոստիկանութեան միջոցով յայտարարեաժ է անյապաղ էջմիածին գնալու մասին, յունվարի 17-ի Տաւրիկեան նահանգապետի անունով եկած հեռագրի հիման վերայ, որ ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը:

Ի հետեւումս առաջադրութեան Ամենայն Հայոց Մայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի՝ խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Գերազանցութեան, անյապաղ ուղարկել Թէօդօսիայի քահանայ Ներսէս Հերթեցեանին էջմիածին, որովհետեւ հակառակ հոգևոր Բարձր իշխանութեան կարգադրութեան, Հերթեցեանը շարունակում է քահանայադործել խանգարում է հայ հասարակութեան հանգստութիւնը»:

Հայոց թեմական առաջնորդ՝

Արքեպիսկոպոս Ներսէս:

Խորհրդական՝ (ստորագրութիւնը չի կարգացուած):

Կ. պ. գործավարի՝ Դօբրիկին:

Իսկականի հետ ճիշտ է Ն. ք. Հերթեցեան 1906 յունվարի 15. Թէօդօսիա:

Տաւրիկեան նահանգապետի մօտաւոր հարց ու

ժողովից դուրս է գալիս այն, որ Ներսէս քահանայ Հերթեցեան յունվարի 16-ին հասել է Թէօդօսիայից Սիմֆերոպոլ, հետեւապէս նա յունվարի 17-ին շարունակ լինելով Սիմֆերոպոլ՝ չէր կարող Թէօդօսիայում քահանայութիւն անել: Ուրեմն այդ առաջին սուտ: Երկրորդ՝ որ նահանգապետի առանձին ուղադրութեան խնդիրն է եղել հ. Հերթեցեանի ժողովրդի հանգստութիւնը խանգարելու հարցը, բայց ի պատասխան իւր առաջադրութեան յանուն Թէօդօսիայի նախկին ոստիկանապետի՝ (Романовский) յայտնի է եղել՝ որ Ներսէս քահանայ Հերթեցեան — ժողովրդի հանգստութիւնը չէ խանգարել. ուստի պ. նահանգապետը՝ չափազանց զարմանում է, որ Թէօդօսիայի ոստիկանութեան պաշտօնը կատարել է Բեսարաբիայի հայոց առաջնորդը՝ այն էլ վատ «գօնօս»-չիկի ձևով այսինքն խաբեբայութեամբ: Եւ վերջապէս քահանայի պատարագ անելով ինչո՞ւ պէտք է ժողովրդի մէջ խռովութիւն լինի, մինչ այն աստիճան, որ ոստիկանութեան «բարերար» միջնորդութեան կամ միջամտութեան կարօտութիւն լինի: Առաջնորդ եպիսկոպոսը՝ ինչպէս ասում են, ականջ է բաց արել, որ Հերթեցեան քահանան վտանգաւոր է... Ուստի թող ոստիկանութիւնը քնից արթնանայ...:

Բայց մեծ ցաւ հայ սրբազնակատար երկար վեղարաւորին, նահանգապետը իսկոյն հասկանում է բանի էութիւնը և առաջնորդի սրտի իղձը՝ այն է հ. Հերթեցեանին «եթապով» ղրկել Մայր-Աթոռ՝ մնում է նահանգապետի ոտքերի տակ և Տէր Ներսէս մնում է Սիմֆերոպոլ ց' 28-ն յունվարի՝ ուր և ստանում է ռուսերէն լեզուով հաւաստիագիր էջմիածին մեկնելու: Յունվարի 29-ին հ. Հերթեցեան մտնում է Թէօդօսիա՝ և ստանալով երէցփոխից 200 ըուբլի ի հաշիւ իւր ռոճկադրամի, անմիջապէս ճանապարհւում է դէպի էջմիածին: Թէօդօսիան մնում է առանց հայ քահանայի:

Ժողովուրդը՝ որ արդէն հասկացել էր առաջնորդի

և աղաների դիւական խաղերի միտքը՝ արտաքոյ կարգի ծխական ժողով գումարելով՝ արձանագրում են թեմական առաջնորդի այդ զգուշի վարմունքը՝ յայտարարելով ի լուր աշխարհի հետեւեալը: Տես «Մշակ» № 33. 1906 թ.

Թէօդօսիա, 25 յունվարի 1906 թ.

Հասարակական բողոք՝ և վճիռ:

«Ի ներքոյ սորին ստորագրող ծխականներս Թէօդօսիայի հայոց եկեղեցիների, որ կազմում ենք 100 տուն ծխաբաժին, այսօր հայոց դպրոցում կազմելով ընդհանուր ծխական ժողով նախագահութեամբ պ. Յ. Թերզեանի, վճռեցինք ի լուր աշխարհի յայտնի կացութեան հասարակութեանս անհոն վիշտ պատճառող պարսաւելի գործերը այս կարգով:

Առաջին: Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիայի Տ. Թեմակալ Առաջնորդի № 313 անցեալ 1905 թ. դեկտեմբերի 8-ի արձակած առաջադրութիւնը, որ նա դադարեցրած է համարել մեր ծխատէր Ներսէս քահանային՝ համարելով վերջինիս որպէս թելադրող իր ազգական մի երիտասարդի, երէցփոխ Ն. Սուբաշեանին ծեծելու, որպէս թէ ծխին հաշիւ չ'տալու համար, վկայում ենք, որ երիտասարդի ընդհարումը երէցփոխ Ն. Սուբաշեանի հետ, ունի անձնական բնաւորութիւն և չունի ոչ մի կապ ծխականների հաշիւ չ'ներկայացնելու խնդրի հետ. հետեւապէս՝ առաջնորդի առաջարկութիւնը՝ ենթադրութիւն՝ և մի վճիռ է, որ զմեզ է կանոնաւոր և բարեխիղճ քննութիւնից: Մենք բողոքում ենք այդ վճռի դէմ՝ և վերականգնելով ծխատիրոջ պատիւը՝ այսօրւանից իսկ տալիս ենք բողոք Ս. Էջմիածնի Սինօդին վերաքննելու առաջնորդի վճիռը:

Երկրորդ՝ նոյն թեմական առաջնորդի նոյն թիւ առաջադրութեան այն կէտը, որով դարձեալ քահանան մեղաւոր է ճանաչել որպէս մեղսակից Սիմֆերօպօլի արդէն «յայտնի» կոպէտեման աւագ քահանային վիրաւորելու գործում, դա ակնյայտնի

զրպարտութիւն է և առաջնորդ եպիսկոպոսի ենթադրութեան վճիռ: Բողոքում ենք այդ զրպարտութեան դէմ:

Երրորդ՝ երէցփոխ Ն. Սուբաշեանին, որը իր յամառ բնաւորութեամբ առ ոչինչ համարեց ծխականներիս պահանջը ծխին հաշիւ տալու այն դէպքում, երբ ծխի ներկայացուցիչները — հաշւետեսները՝ բարձի թողի էին արել իրանց բարոյական պարտքը՝ և Թէօդօսիայի հիմաւուրց եկեղեցիները՝ Ս. Սարգիս և Ս. Գէորգ՝ արդէն քայքայման և անբարեգարդ վիճակին էին մասնել և նոյնպէս էլ դպրոցը՝ երէցփոխ Սուբաշեանի ոչ միայն ուշադրութիւն չէր դարձնում քայքայման առաջն առնելու, այն նոյն իսկ հակառակեց ծխականներին հաշիւ տալու իր մօտի գումարի՝ պատճառաբանելով, որ ինքը պարտական է տարվայ վերջին հաշիւ տալու ծխին: Ուստի՝ Սուբաշեանին ճանաչել անարժան ծխիս յարգանքը վայելելու արժանի՝ այսօրվանից տալ վերջնական բողոք՝ հեռացնելու Սուբաշեանին երէցփոխութեան պաշտօնից:

Չորրորդ. Քաղաքիս «բուրժուա» հայ դասակարգը՝ որի համար մեր ծխատէր Ներսէս քահանան հաճելի չէ իր պահանջող և շիտակ բնաւորութեամբ՝ և այդ աղաներն են, որ դիմում են ամեն «յայտնի» և «զաղտնի» միջոցների հեռացնելու Տէր Ներսէսին:

Այսօրւանից բաժանում ենք այդ «աղա» դասակարգից կազմելով առանձին ծխաբաժին, բաժանելով չորս եկեղեցիները հաւասարապէս իրանց կայքերով:

Հինգերորդ՝ որովհետեւ Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբիայի Հայոց թեմակալ առաջնորդ Խուդավերտեան Ներսէս, յունվարի 17-ին Տաւրիկեան պ. Նահանգապետի միջոցով ուղղում էր հեռացնել քաղաքիցս մեր ծխատէր Ներսէս քահանային՝ համարելով վերջինին, որպէս մեր հասարակական հանգստութիւնը վրդովուողի՝ (յունվարի 17-ին) մենք այսու բողոքում ենք, որ դա զրպարտութիւն է: Եւ որպէս թէ ծխա-

տէր Ներսէս քահանան հակառակել է Վեհափառի հրամանին և էջմիածին գնալու, դա ևս զրպարտութիւն է, որովհետեւ երբ հեռագիր ստացւեց, որ Ներսէս քահանան գնայ էջմիածին, նա՝ հ. Հերթեկեան № 1 յայտարարութեամբ խնդրեց առաջնորդից «УДОСТОВЕРЕНИЕ» կովկաս մտնելու և ապա երթեկեկութեան և թէ ճանապարհածախքի հրամանը գրված է ամսոյս 16-ին. և նա հստակ տեղս՝ ամսիս 20-ին. բայց ինչից զրգւած, և ի՞նչ հիման վերայ առաջնորդը ամսիս 17-ին պ. նահանգապետից հեռագրով խնդրում է, որ իբր Ներսէս քահանան ժողովրդի հանգստութիւնը խանգարող է և ս. էջմիածին չը գնացող հակառակ բարձր իշխանութեան հրամանի, ուստի նրան (հ. Հերթեկեանին) ոստիկանութեամբ ուղարկել էջմիածին, այս մեղ զարմանք և մեծ ցաւ պատճառեց թէ իր խորհրդութեան տեսակէտից և թէ անխղճութեան. նամանաւանդ, որ հ. Հերթեկեան ամսոյս 15-ից բացակայում էր Թէօդոսիայից:

Վճիռ:

Վեցերորդ. Տարախչեան Մկրտիչ ուսուցչին համարել բոլորովին արձակւած իր թէ անընդունակութեան կողմից, որ նա փոխանակ դաստիարակելու մատաղ ուսանողներին, ընդհակառակը՝ փշաջրել է նրանց «ծեծել» և թէ հասարակութեանս մէջ բռնեց որպէս խօսք «տանող-բերող»:

(95 ստորագրութիւններ):

Առաջնորդից առանձին՝ միևնոյն ժամանակ, տղաները ևս կամենալով վարկաբեկ անել հ. Հերթեկեանին օտարների աչքում, որոց կարծիքը (ուսաների, գերմանացիների, լեհերի, թաթարների, կարաիմների և հրէաների) աւելի նպաստաւոր է եղել տէր հօր համար, «վարձում են» մի ինչ որ անօնիմ թըղթակցի Թէօդոսիայում և սա միշտ աննպաստ լուրեր է հաղորդել «Крымский Вѣстникъ» թերթին: Նոյն ծխականները բողոքում են նաև այդ «բուրժուա» թերթում մի առ մի թւելով նպատակաւոր զրպար-

տութիւնները, վերականգնում են հ. Ներսէսի անունը:

Վերջապէս հ. Հերթեկեան փետրվարի 20-ին՝ հասնում է էջմիածին և նոյն ամսի 28-ին ներկայանում Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին: Եւ ահա թէ ինչ է գրում հ. Ներսէս «Մշակի» № 61-րդում իւր ներկայանալու մասին:

...«Փետրվարի 28-ին՝ երբ պատիւ ունեցայ Վեհափառ Հայրապետին ներկայանալու, Վեհի առաջին հարցը եղաւ այս.

— Ինչո՞ւ էք եկած:

— Ձերդ Սրբութիւնն է բարեհաճել հեռագրով ինձ կոչել, ուստի եկած եմ լսելու Վեհիս կամքը:

— Ես ձեզի կանչած չեմ և ինչո՞ւ պիտի կանչէի. կերևի ադոնք են կանչել. և հայեացքը նետեց Հայրապետը՝ դէպի զիւանի դրան....:

Բայց երբ խօսք խնդրեցի շարունակելու ասելիքս, ծերունազարդ Ս. Հայրապետը արդէն վրդովւած էր ներքին բուռն յուզմամբ. ուստի թիկն գալով բարձերին, լռութեամբ մեկնեց ինձ իր աջը՝ և ես շտապեցի համբուրելու արդէն ցամաքած օժեալ հայրապետական աջը՝ դուրս եկայ դէպի զիւանատուն: Դիւանապետին ցոյց տալով վերոյիշեալ հեռագիրը՝ խընդրեցի գիտնալ թէ Դիւանից է անցել այս հեռագիրը, բայց հայր Դիւանապետի խօսքը քարտուղարի ներկայութեամբ եղաւ այս, «Դիւանից՝ Վեհի կողմից այդպիսի հեռագիր տրւած չէ Բեսարաբիայի առաջնորդին»:

Այս կեղծիքի դէմ բողոքեցի Սինօղին. բայց տեսնեմք գաղտնիքը ո՞րի փէշերի ներքոյ պիտի երևան դայ:

Ներսէս քահանայ Հերթեկեան» Մարտի 15. 1906 թ.

«Մշակի» 67-րդ համարում, Յուսիկ վարդապետ Զոհրաբեան՝ (Նահապետեանին ստորագրութիւն տուող ծառաներից միւնը՝) որ այդ ժամանակ Դիւանապետն էր, շտապում է իւր խոստովանած ճշմարտութիւնը

մի կերպ ծածկել, բայց շատ անշնորհք լինելով «խաբեբայութեան կոտորը» դարձեալ դուրս է մնում: Յիշեալ վարդապետը հեռագրում է այսպէս, «Էջմիածին» մարտի 27.

Հեռագրով:

«Ներսէս քահանայ Հերթեցեանցի համակի առիթով, որ գետեղած էր «Մշակի» № 61-ի մէջ, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի դիւանատունը յայտարարում է, որ Ներսէս քահանան Էջմիածին էր կանչւած Նորին Վեհափառութեան սեփական ստորագրութիւն կրող հեռագրով, Կաթողիկոսական կրնքով Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմական առաջնորդի անունով, վերջինի հեռագրական խնդիրքով և յայտարարութեամբ:

Դիւանապետ՝ Յուսիկ վարդապետ»:

Մատաղ Յուսիկ վարդապետի հեռագիրը պարզում է և այն, որ Հերթեցեան կոչւած է եղել միայն և ոչ թէ արձակւած Թէօդօսիայի քահանայութիւնից: Բայց թէ ով է գրել Հերթեցեանին Էջմիածին կոչելու հեռագիրը՝ կարծեմ ոչ թէ մի «մատաղ» Յուսիկ՝ այլ նոյն իսկ 10 հասակ այլ և այլ Յուսիկներ չեն կարող ուրանալ, որ յիշեալ հեռագիրը Տփլիսում գրել է ոչ թէ դիւանապետ Յուսիկ, այլ «սրբազնագործ» Նահապետ եպիսկոպոսը որի պատճէնը կայ հ. Հերթեցեանի մօտ և գիրը Նահապետ եպիսկոպոսինն է: Չենք զարմանում, որ Նահապետեանի գրած հեռագրի վրայ ձեռք կարող է դրած լինել և զառամեալ Կաթողիկոսը՝ և կնիքն էլ խփած կ'լինի պ. Խորէնը: Այլ մենք զարմանում ենք, որ Նահապետեանի պաշտպան Յուսիկ վարդապետը՝ չի ուրանում Վեհափառի ասած խօսքերը Հերթեցեան քահանային՝ թէ «Ես Ձեզ չեմ կանչել, և ինչո՞ւ պիտի կանչէի»:

Խնդիրը շատ պարզ է, որ Նահապետեան և ընկերութիւն խաբեբայութեամբ կորզել էին և՛ Հայրապետական կնիք, և՛ ստորագրութիւն Հերթեցեան քա-

հանային տանելու Էջմիածին: Տանելուց յետոյ յանկարծ անաէր արդարութիւնը մէջ տեղ է եկել և նախանձախնդիր եղել բնածին օձին: Վեհափառ Հայրապետը, բարձր ձայնով ասել է եկած քահանային. «Ես Ձեզի կանչած չեմ, և ինչո՞ւ պիտի կանչէի»: Արդարեւ, եթէ Վեհափառը կանչած լինէր, դո՞նէ մի նպատակ պիտի ունենար այդ կոչը. կամ քննութիւն և կամ վերջապէս պատիժ: Բայց որ ոչ քննութիւն է տեղի ունենում և ոչ պատիժ, սա արդարացնում է ծերունագարդ Հայրապետի խօսքերը՝ «Թէ ինչո՞ւ պիտի կանչէի»: Ասում եմ, Դիւանի կամմարիլայի անբաղդութիւնը նրանումն է լինում, որ Նահապետեան Էջմիածնում չի լինում և հետեալէս անփորձ և անուշադիր ձագուկները պատճառ դարձան մի «յայտնի» խտտակեաց Սրբազանի խայտառակելուն...:

Ափսոս քեզ Էջմիածին, ափսոս քեզ հայ ժողովրդի հոգեկան ամենաբուռն՝ և ամենավեհ ու նւիրական զգացմունքների տաճար, որ քո շուրջը՝ մարդասպանութիւնը կատարւում է աղօթքով և նւիրական զգեստների կամ փէշերի ներքոյ և՛ խաբեբայութեամբ, և՛ կեղծաւորութեամբ, և՛ ստորութեամբ:

Ինչպէ՞ս օգտւել են զրանից հոգեկան անկեանքները և լոյս աշխարհում ապրելու անընդունակները, որոնք բացի սև նախանձից աւելի ոչինչ չեն ամբարել բաժանելու հայ ժողովրդին:

Ներսէս քահանայ Հերթեցեան Վեհափառի յատուկ ցանկութեամբ և Դիւանից տրւած ուղև լեզուով վկայականով անմիջապէս վերադառնում է Թէօդօսիա՝ քահանայազործելու: Այնուհետև Նահապետեան Տրփլիսից վազում է Էջմիածին՝ բայց բանը բանից անց է կեցած լինում: Դիւանապետ Յուսիկ Վարդապետի հեռագրական նամակը դարձեալ գրում է հ. Հերթեցեան առանձին գրութեամբ. տես «Մշակ» № 78, և երբ Դիւանապետը փորձում է դարձեալ Կաթողիկոսութիւն անել, խիստ յանդիմանւելով Վեհափառից՝ դառնում է ուղև բանաստեղծ Պուշկինի «ոսկէ ձկնիկ»

հէքեաթի ծովերի թագուհի և հրամայող «մագալու» պառաւը՝ և արտաքսւելով Դիւանապետութիւնից, նրա-տում է դարձեալ իւր վանականների դասը՝ ուր կա-տուններ և ազուաններ դարդ են կազմում «սւերի» շրջանում:

Հ. Հերթեկեանի վերադարձից յետոյ՝ անցնում է ստութեան և խարդախութեան շրջանը և վրայ է հաս-նում «անարդար քննութեան» և «մատնութեան մեծ շրջանը»:

Է. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

Հ. Հերթեկեանի Թէօդօսիա վերադարձը: Աղա-նների դիմումը գեն. նահանգապետին: Ոստիկանապետ ՍՊՈՎԵՆ և հ. Հերթեկեանի վերադարձի հաւաստիա-ագիր պահանջելը: Աղանների յուզւած գրութիւնը: Մագիրեան Ներսէս հայ ազգանունով գեներալի քսու-թիւնները: Բենիկ վ-ի Թէօդօսիա մտնելը և ներկայա-նալը գեն. նահանգապետին: Շտապակի-կապիտան Մ. Բաղդասարեան յանդիմանում է Բենիկին չարախօ-սութեան համար: Բենիկի հեռանալը Թէօդօսիայից: Առաջնորդի № 1313 հեռագիրը յանուն հ. Հերթեկեա-նի և առանձին գրութիւնը գեն. նահանգապետին: Գեն. նահանգապետի դիմումը Սինօգ: Հ. Հերթե-կեանի աքսորւելը Ն. Նախիջևանի Ս. Խաչ: Սինօգի անգամ Բաբգէն վ-ի քննիչ նշանակւելը՝ Սառիկեան քահանայի փոխարէն: 90 հոգի ժողովրդի հեռագրով բողոքը առաջնորդի դէմ. «Մշակ» № 85. Տ. Բառ-տամեանի նամակը. «Մշակ» № 100. Յովհաննէս քահ. Աբրահամեանի նամակը:

Մարտի 20-ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի թոյլտուութեամբ Էջմիածնից վերադառնում է հ. Հեր-թեկեան Թէօդօսիա՝ շարունակելու իւր պաշտօնը: Աղանների կատաղութեան ոչ չափ է լինում՝ և ոչ սահ-

ման Եւ իսկոյն դռա դիմում են գեն. նահանգապե-տին յայտնելով, որ Հերթեկեան քահանան արդէն վե-րադարձել է և առանց թոյլտուութեան հոգեւոր բար-ձրը իշխանութեան հրամանի: Հ. Հերթեկեանի մօտ իսկոյն յայտնում է ոստիկանապետ ՍՊՈՎԵՆ և ի մի-ջի ալոյց խնդրում է գիտնալ թէ հ. Հերթեկեան ու-նի՞ վերադարձի թոյլտուութիւն: Տէր Ներսէսը ցոյց է տալիս Վեհափառի Դիւանի հաւաստիագիրը՝ (удосто-вѣреніе) որից երևում է, որ հ. Հերթեկեան վերա-դարձել է քահանայապետութեան Կաթողիկոսի հաճու-թեամբ: Ոստիկանապետը ներողութիւն խնդրելով այդ անախորժ վարմունքի համար, հեռանում է: Բայց չա-րագործ աղաները ալէկոծ գրութեան ներքոյ՝ դար-ձեալ հնար են փնտռում հ. Հերթեկեանին հեռացնե-լու Թէօդօսիայից: Ուստի և պաշտօնաթող մի ինչ որ գեներալ մայեօր Մագիրեան Ներսէս հայ ազգանու-նով սկսում է զանազան տեսակ ստոր քսութիւննե-րով փոխել ժամ. գեն. նահանգապետի ամենափոքր նպաստաւոր կարծիքները հ. Հերթեկեանի նկատմամբ՝ համարելով քահանային «աւագակապետ», «տերօրիստ-ներ» պահող՝ և պետական բոլոր կարգերին հակա-ռակող: Նոյն բանը կրկնած է լինում «տխրահոշակ» Բենիկ վ-ը, որ այդ ժամանակ Թէօդօսիայում ժա-մանակաւորապէս ժամ է ասելիս եղել: Վարդապետի այդ «տգեղ» վարմունքը նկատել է գեն. նահանգա-պետի «ատիւտանդ» շտապակի-կապիտան Մ. Բաղդա-սարեան, որի առթիւ և բաւականին լուրջ վէճ է տե-ղի ունեցել: Հ. Հերթեկեանի Թէօդօսիա մտնելուց երկու օր յետոյ Բենիկը չքանում է. բայց Բենիկի կէսը կամ աւելի ճիշտ «մեծ-կտորը» այն է առաջ-նորդ Ներսէս Խուզաւէրդեան, մոռանալով Ամենայն Հայոց քահանայապետի բարձր իշխանութիւնը, ոտքի տակ տալով արդէն ժողովրդի ձայնը ու բողոքը, ուս-տի անմիջապէս հետեւել հեռագիրն է ուղղում հ. Հեր-թեկեանին:

«Изъ Кишинева № 1313. 1906 г. Θεοδοσίю.

Священнику Нерсесу Эртевциану.

Предписываю, немедленно удалиться изъ Вы-
сочайше ввѣренной мнѣ епархіи.

Архіепископъ Нерсесъ».

(Թարգմանութիւն):

«Բիշնկից № 1313, 1906 թ. ի Թէօդօսիա:

Ներսէս քահանայ Հերթեցեանին:

Առաջադրում եմ անմիջապէս հեռանալ Բարձրա-
դոյնս ինձ յանձնուած թեմից:

Արքեպիսկոպոս Ներսէս»:

Միևնոյն ժամանակ, յիշեալ հայ արքեպիսկոպոսը հեռագրով դիմում է Թէօդօսիայի գեներալ նահանգապետին՝ բացադրելով պետական օրինաց միաբեր, որ ինքը լինելով Բեսսարաբիայի հայոց առաջնորդը և հաստատուած լինելով Բարձրագոյն հաճութեամբ, գտնում է վերադարձող Հերթեցեան քահանային «անբարեյոյս» և վնասակար «բարեմիտ» հայ ծխականների նկատմամբ, խնդրում է օրինական միջոցներ ձեռք առնելու վերջնականապէս արտաքսելու Թէօդօսիայից Հերթեցեանին, գտնելով նաև քահանայի վերադարձը իւր կամքին հակառակ: Գեներալ նահանգապետը անմիջապէս դիմում է էջմիածնի Սինօգ և խնդրում շուտափոյթ հեռացնել Թէօդօսիայից Հերթեցեան քահանային, որպէս «անբարեյոյս» և զրուգոյն մարդու: Սինօգը պատասխանում է, որ Հերթեցեան քահանան վերադարձած լինելով Կաթուղիկոսի կամքով, ուստի պէտք է դիմել անձամբ Կաթուղիկոսին: Գեներալ նահանգապետը այս անգամ դիմում է Երևանի նահանգապետին, խնդրելով, որ վերջինս անձամբ համոզէ Վեհափառ Կաթուղիկոսին, Հերթեցեանին յետ կանչելու: Երևանի նահանգապետը դիմում է Սինօգի Պրօկուրոր Ֆրենգելին, որի շնորհիւ Սինօգը որոշում է Տէր Ներսէսին մեկուսացնել Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը ցառանձին կարգադրութիւն:

Հ. Հերթեցեանի էջմիածնում եղած միջոցին, Թէօդօսիայի ծխականների և ծխատէր քահանայի բողոքը քննելու համար, Սինօգի օրագրական կարգով որոշում է քննիչ և նոյն իսկ կարգում, Վլադիկաւկազի քահանայ Յակովբ Սառիկեան. և նոյն իսկ Սինօգը՝ ուղարկած է լինում բողոքները Աստրախանի Կոնսիստորիային՝ յանձնելու հ. Սառիկեանին. բայց եպիսկոպոս Նահապետեան, շատ լաւ գիտցած է եղել, որ իւր «հոգևոր ծնօղ» Ներսէս եպիսկոպոսը պիտի մերկանայ իւր խայտառակ գործերում և Նահապետեանի երեսն էլ պիտի «սպիտակի» ուստի շտապում է Կաթուղիկոսի մօտ, մի կերպ համոզում է Վեհափառին և հ. Սառիկեանի փոխարէն՝ նշանակել է տալիս քննիչ, Սինօգի անդամ Բաբգէն վարդապետ Աղաւելեանին, որը թէ իւր վարդապետական կոչումն՝ և թէ Սինօգի անդամութեան պատիւն ունենալու խնդիրներում՝ հոգով պարտական է Նահապետեանին:

Հայր Ներսէս ստանալով Սինօգի որոշումը, (հեռագրով իսկ) շտապելիս է եղել մեկնելու Ս. Խաչ: Այդ միջոցներում և գալիս է քննիչ Բաբգէն վարդապետը: Հայր Ներսէսի ծխականների մէջ սկսւում է մի խորհն վրդովմունք և անվերջ ատելութիւն դէպի «տարօրինակ» առաջնորդը: Ուստի դարձեալ ծխական ժողով, և այս անգամ մի մեծ և բառերի առատութեամբ հեռագրական բողոք են տալիս «Մշակ» և «Ալիք» լրագրերին: «Ալիքը», որի խմբագրական կազմը ինչպէս երևում է «խնամի-խնամի» խաղերի հետ է լինում, արժան չի համարում իւր «ազգայնական» էջերում տեղ տալ աշխատաւոր ժողովրդի բուռն զայրոյթին և բողոքին, որովհետև այդ բանւորներից նրանց օգուտի աղբիւր չի եղել: Միայն «Մշակ» լրագիրը լսում է բողոքող ժողովրդի ձայնը՝ և իւր № 85-րդում տպագրւում է 90 տուն ծխականների բողոքը, որ նոյնութեամբ արտագրւում ենք:

«Թէօդօսիայից 20 ապրիլի՝ թւով մեզ հեռագրում են,

«Տեղեկութիւն «Մշակի» խմբագրութեան:

«Բեսսարաբիայի թեմական առաջնորդ Ներսէսը, յունվարի 1-ին տաւրիկեան նահանգապետի միջոցով հեռացրեց մեր ծխական քահանայ Ներսէսին իր պաշտօնավարութիւնից, զրկելով մեզ հոգևոր մխիթարութիւնից:

Եկեղեցին փակւել է. ժամերգութիւնը դադարել է մենք մեր երեխաներով հանդերձ զրկւած ենք հաղորդութիւն ընդունելուց:

Այդ ժամանակ մեռած մի աղքատ պառաւ կին թաղվեց առանց քահանայի: Բողոքեցինք 36 անգամ, հեռագրեցինք Կաթողիկոսին, Սինօղին և Պրօկուրօրին՝ բացաղբելով մեր դրութիւնը: Մարտի 20-ին հազիւ այստեղ եկաւ Սինօղի թոյլտուութեամբ հայր Ներսէս իր ծառայութիւնը շարունակելու, առաջնորդը երկրորդ անգամ պահանջեց հեռացնելու Ներսէս քահանային:

Այդ մասին՝ քահանան և մենք գեղուցինք Սինօղին: Եւ անհայդ պատճառով՝ թեմական առաջնորդի գայրոյթը ամենա-անհեղ չափերի հասաւ:

Ապրիլի 9-ին, № 1313 հեռագրով առաջնորդը հրամայեց Տ. Ներսէսին անյապաղ հեռանալ Բարձրագոյն իր իրաւասութեան յանձնւած թեմից: Բողոք ուղարկեցինք Սինօղին՝ Խուդավերդեանի վրդովւելի կամայականութեան դէմ: Քննութեան համար ուղարկւած է այստեղ Սառիկեան քահանայի փոխարէն՝ Բարզէն վարդապետը և այսօր առաջնորդի գրութեան հիման վերայ, ժամանակաւոր նահանգապետը յայտնեց Հերթեցեան քահանային, որ հեռանայ Թէօփուսից: Նորից բողոք ուղարկեցինք Սինօղ և թեմական առաջնորդի վարմունքը համարւած է հասարակութեանս իրաւունքների ուղղակի ոտնահարում, և արդարութեան ուրացումն անձնական կրքերի բաւականութեան համար:

Նորից փակւեց եկեղեցին և թող փակւած էլ մնայ

մինչև որ մենք չ'լսենք նրա մէջ նոր արժանաւոր, Քրիստոնէական ոգով ներշնչւած, օգտակար թեմական առաջնորդի անւան յիշատակութիւնը՝ Խուդավերդեանի փոխարէն:

Ստորագրել են 90 հոգի:

Թէօփուսիայի ժողովրդի բողոքը արձագանք գտնելով աւելի կենսունակ քաղաքներից մէկում այն է Ռոստովում, պ. Տ. Բաստամեան՝ որը լաւ ճանաչելով Խուդավերդեանին և իրաւացի կերպով զգւելով նորա արարմունքից գրում է հետեւալը: (Տես «Մշակ» № 100):

«Ռոստով, ապրիլի 25.

«Մշակի» 85 համարում ի շարս հայութեան կեանք սղոցող հեռագրերի և տեղեկութիւնների, կարդացի նաև Թէօփուսի քաղաքի հայ ժողովրդի 90 ստորագրութիւն կրող հեռագիրը՝ ապրիլի 20-ից:

Հեռագիրը՝ սոսկալի իրողութիւններ է պատմում: Բեսսարաբիայի հայոց առաջնորդ Խուդավերդեան արքեպիսկոպոս Ներսէս, Թէօփուսի հայ ժողովրդին հոգեպէս մխիթարելու փոխարէն, 'ի տրիտուր ժողովրդի տուած բարութիւնների 1906 թ. առաջին ամսից մինչև այժմ, որքան վրդովւել է ժողովրդի հոգեկան ներքին կեանքը, որ ժողովուրդը այսօր զգւելով՝ զգւում է յիշեալ եպիսկոպոսի անունը՝ լսել իր եկեղեցում:

Սա ցաւալի և շատ ցաւալի՝ երևոյթ է: Ես չեմ յիշում 50 տարւայ ընթացքում գոնէ մի առաջնորդի, որի անունը այս աստիճան զգւելի դառնար ժողովրդի համար: Խուդավերդեան արքեպիսկոպոս Ներսէս, ինչպէս հանգուցեալ Բաստամեան վարդապետն է բնորոշել նրա էութիւնը՝ և որքան ես ինքս եմ ճանաչում, մի ողորմելի տգէտ մարդ է:

Մենք միշտ փայլել ենք այդ արտաքոյ կարգի տղէտներով. բայց այդ տգիտութիւնը՝ սոսկալի չարիքների գուռ չէր բացել այնպէս, ինչպէս այսօր Թէ-

օգոսիսի միջին օրը ամիս շարունակ փակել եկեղեցիները, ժողովուրդը մեծ ու փոքր զրկել սրբությունից, մեռածները թաղել առանց քահանայի, քահանային աքսորել երկիցս ոստիկանություն և զինվորական իշխանություն ձեռքով, սա ի՞նչ սոսկալի՝ և խայտառակ առաջնորդություն է?

Եւ այս բոլորը ինչո՞ւ համար:

Միմիայն յագեցնելու վարդապետ սևագլուխ և սևասիրտ մարդու բարկություն ծարաւը!

Ի՞նչպէս մի ծխատէր քահանայ համարձակում է ըննական աչքով նայել իր առաջնորդի սխալ արարմունքներին:

Առաջնորդը տուեց մի հրաման՝ սխալ թէ ուղիղ՝ քահանան իբրեւ ստորադրեալ, պէտք է հպատակւի այդ հրամանին. ապա թէ ոչ՝ Բարձրագոյն իշխանություն հրամանով և ճիպտով՝ դուրս թեմից:

Եւ այսօր՝ Բեսարաբիայի առաջնորդ Ներսէս, այդպիսի մի ճիպտով վանել է Թէօֆոսիայի հայոց քահանայ Ներսէս Հերթեցեանին, որը առաջնորդի սխալ արարմունքների մասին օրինական բողոք է ներկայացրել Սինոդին: Առաջնորդի կատաղություն սահմանը կորել է էլ ոչ Սինոդ, ոչ Էջմիածին՝ և ոչ էլ ժողովուրդ է ճանաչում Սուրբապետական Առաջնորդը:

Ես նւաստս, քաջ ծանօթ լինելով Սուրբապետական բարոյական կեանքին և նրա առաջնորդական օգտակարության գործին՝ միացնում եմ իմ կատարեալ դժգոհությունը Թէօֆոսիայի հայ ժողովրդի իրաւացի դժգոհության, յայտնում եմ անծայր զգւանք առաջնորդի այդ խայտառակ խաղին:

Տ. Բաստամեան»:

Հրապարակական այդ դատաւիտումներից առանձին, հ. Ներսէս ստացած է լինում տառնեակ միւթարական և յուսադիր նամակներ՝ բացի հայ գրագէտներից՝ նաեւ Թէօֆոսիայի և Կերչի շրջանի ժողովրդական դպրոցների վերատեսուչ պ. Симеонъ Ильичъ Марковъ-ից և Սիմֆերոպոլի յայտնի իրաւաբան

և հրապարակախօս Леоноидъ Яковлевичъ Айзенштейнъ-ից, որոնցից թոյլատու թիւն չունենալու պատճառով չեմ կարող հրատարակել նոցա նամակները: Բայց ամենից հետաքրքիր և առանձին ուշադրութեան արժանի գրութիւն է Բեսարաբիայի վիճակի Հնչեշտ քաղաքի Տէր Յովհաննէս քահանայ Աբրահամեանի (բարձրագոյն կուրսերում լսած) հետեւեալ նամակը ուղղած հ. Հերթեցեանին:

1906, Ապրիլի 23, Հնչեշտ (Բեսարաբիա):

«Սիրելի և Յարգելի տէր Ներսէս!

«Զգիտեմ ի՞նչպէս կամ ինչով յայտնեմ իմ հիացմունքը քո եղակի քաջութեանդ համար՝ առաջնորդի և ընկերության տգեղ՝ և ստոր արարքների վերաբերմամբ: Այժմ անշափ հետաքրքրական է քահանայ Սառկեանի քննություն արդիւնքը և դրա հետեւեալը: Արդեօք կադատենք քո ջանքերի շնորհիւ այս նեխած վարչութիւնից: Վանքապատկան կալածի (Հայկական շրջապատը Քիշնևի) գործը, որ նոյնպէս պէտք էր հրապարակ հանել, մնաց մոռացւած մինչև օրս: Հայ ընկերությանը մերժեցին տալ կապալով (տարեկան 24,000 ռ. վարձով), բայց տվեցին հրէաներին, կան 24,000 ռ. վարձով, բայց տվեցին հրէաներին, որոց ներկայացուցիչը 12,000 ռուբլու... ներկայացրեց առաջնորդին ու կոնսիստորիային՝ և վերջրեց կապալը նոյն 24,000-ով: Հայերը շատ դժգոհ են այդ օրից սկսած թէ առաջնորդի, թէ քարտուղարի՝ և թէ վարիչ անդամների դէմ, վերջիններից որոնցից մինը՝ ղեկաւորներին (1905 թ.) անձամբ ինձ հետեւեալն էր ասում քո մասին. «այդպիսի աւագակ, բուռնով շէկ քահանայի... կ'տեսնես, ինչպէս դուրս կ'քշենք մեր թեմից. արդէն սրբազանը վճռել է այդ...: Բայց խոփը բարին առաւ: Երանի թէ ազատւէինք քո շնորհիւ այս 4 վարիչներից: Արդեօք կ'տեսնենք այդ ցանկալի օրը: Ողջոյններ տանեցոցդ: Անկեղծ յարգանք» Յով. քահ. Աբրահամեան:

Յ. Գ. վերջապէս մեր ժողովրդի աչքը բացւում է»:

Ը. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

Քննիչ Բաբգէն վ-ի Թէօդօսիա հասնելը: Ժողովրդի տածած յոյսը: Սիմ. Չորայեանի խօսքերը քննիչին ներկայանալիս: Բաբգէնի խորամանկ վարմունքը: Սուբաշեանի գործի տեղումը Չ շաբաթ: Քննիչի քէֆը հ.-Ղըրիմում: Հ. Հերթեկեանի որդու հիւանդութիւնը: Ժողովրդի խնդիրը՝ յետ կոչելու հ. Հերթեկեանին քննութեան: Բաբգէնի մերժումը, խաբելով իբր թէ՛ Սինօդից իրաւունք չ'կայ: Հ. Հերթեկեանի գիմումը Սինօդ՝ և Մ. վարդապետի պատասխանը: Հայր Հերթեկեանի որդու հիւանդութեան վտանգաւոր բնաւորութիւնը: Տէր Ներսէսի ճանապարհելը Ս. Խաչից դէպի Թէօդօսիա: Հ. Ներսէս գտնում է մեռած իւր որդուն: Բացում է քննիչ Բաբգէն վարդապետի եղեռնագործութիւնը՝ բժշկի № 35-ը վկայագրից յետոյ: Հ. Ներսէսի որդու թաղումը: Ժողովրդի բողոքը՝ այդ մարդասպանութեան դէմ—«Մշակ» № 119: Բաբգէն աշխատում է արդարանալ: Բացում է քննիչի կեղծութիւնը և խաբելալութիւնը՝ գեներալ նահանգապետին գրած թղթից յետոյ:

Ապրիլի 22-ին հ. Հերթեկեան գնացած է լինում Ն. Նախիջևանի Ս. Խաչ վանք, իսկ քննիչ Բաբգէն վարդապետը՝ արդէն Թէօդօսիայում է լինում:

Տանջւած ծխականները՝ մեծ ու փոքր շրջապատում են հոգևոր քննիչին, յուսալով որ այդ հոգևորականը՝ գոնէ իբրև Սինօդի անդամ պիտի կարենայ արդարութեամբ քննելու իւրեանց բողոքը՝ անձատուր չ'լինելով այս կամ այն աղայի քմահաճոյքին: Սակայն տեսնելով վարդապետի գոյնը, փորձած մարդիկ իսկոյն գուշակում են, որ քննիչ վարդապետը շուտով խաղալիք պիտ դառնայ աղաների ձեռքին և նոցա գրպաններին երկցա անգամ համբոյր տալով, պիտի աւելի խճճէ գործը և փախչի: Ուստի

և ծխականներից մինը՝ մի բաւականին ազատախօս երիտասարդ, լուսանկար պ. Ս. Չորայեան, վարդապետին ներկայանալու «Եւրոպա» հիւրանոցում, բաղմութեան նիւկայութեամբ ասում է հետեւեալը: «Հայր սուրբ, թող տւէք յայտնելու Ձեզ, որ մեզ մօտ որքան հոգևորական քննիչներ են եկել թէ մօտերքս և թէ առաջներում, այս տանջւած ժողովրդի բողոքները լսելու «աղաների» հարստահարութեանց դէմ, դարձեալ մենք աշխատաւորներս ենք տուժել, որովհետև քննիչների սիրտը չենք կարողացել շահել: Իսկ ամեն ինչ տալիս ու վրայ անող «աղաները» մնացել են սուրբ և մաքուր: Ես լաւ ճանաչելով մեր աղաներին, նրանց հնարագիտութիւնը, համոզւած եմ, որ պիտի տուժենք, մեր բերանը արդէն այլեւի է նոցա եփած կերակրից...»:

Սրա հանդէպ՝ վարդապետը կեղծ ու պատիր ձեւերով պատասխանում է, որ իւր համար՝ «հարուստ» և «աղքատ» չ'կայ. բոլորեքեան էլ մի են՝ և նա եկել է արդար քննութեամբ վերականգնելու արդարութիւնը: Աղքատները բաւականին ուրախացած են լինում սրանից՝ իսկ «աղաները» ըստ սովորականի «ուռել են» և թթու երես են ցոյց տուել քննիչին: Նոյն իսկ գեներալ Մազիրեան և միջին դասակարգի կողմը անձանց նախկին երեցփոխ Կ. Արութեանը՝ բաւականին բարձր տօնով և վիրաւորական խօսքերով միմեանց ներկել են այդ ժամին: Սակայն ժողովրդի յոյսը և սպասելիքը շատ կարճ ժամանակում գոլորշիանում է, քննիչ վարդապետը արդէն «աղաների» կարգով սեղաններից յագեցած, յետ է դնում, իջեցնում է իւր երեսի գիմակը, որը «խրատական սաղմոսներով» հացրել էր Բաբգէնի երեսին հայոց ազգի ապագայ Կաթողիկոսացու նահապետեան եպիսկոպոսը: Ուստի և Բաբգէն վարդապետը զիմակաւորւած մտնում է Թէօդօսիա, սկսելով գործը բաւականին խորամանկութեամբ:

Սկսում է այցելել միջին դասակարգի աչքի ընկ-

նոյ անձնաւորութեանց աները: Կորզում է նոցանից բաւականին գաղտնիքներ և նախազգուշացնելով աղաներին, քննութեան ժամերին խառն ու փնթոր հարցերով այնպէս է մոլորեցնում բողոքատու բանւորներին, որ վերջինները ուղղակի «արձան» են կտրւում: Այդ աջող բողոքներում քննիչը՝ աղաների ներկայութեամբ սկսում է յանդիմանութիւն կարգաւ բանւորներին, զրկելով շատ տեղերում նոցա իւրեանց ասելիքը ապացուցանելու հնարաւորութիւնից:

Բողոքատու երէցփոխ Սուբաշեանի բողոքը որ արդէն մտած է եղել տեղական հաշտարար գատավորի իրաւասութեան ներքոյ, դառնում է Բաբգէն վարդապետի յատուկ ուշադրութեան խնդիրը: Ուստի, ուղիղ երկու շաբաթ այդ հոգեւոր քննիչը սկսել է յոգնեցնել վկաներին տանելով և բերելով, որպէս զի կարենայ գիտնալ թէ Սուբաշեանին ծեծողը Գեորգ անունով երիտասարդն է եղել ծեծող իւր սեփական համոզմունքով՝ թէ Տ. Ներսէսն է թելադրել: Եւ այդ անում է դեռ այն ժամանակ, երբ երիտասարդ Գեորգը՝ խաչի և աւետարանի մօտ երգմամբ ասում է քննիչին, որ ինքն է ծեծել Սուբաշեանին իւր ներքին անբաւականութեան պատճառով առանց սրա կամ նրա դրդմամբ կամ թելադրութեամբ:

Երկու շաբաթից յետոյ, քննիչ վարդապետը նշանակում է հանգիստ: Երեք օր ժամանակով ընդհատելով գործը՝ վարդապետը գնում է Հին-Ղրիմ քէֆի...:

Եւ անա՛ այդ օրերում լուրջ կերպով հիւանդանում է հ. Հերթեցեանի որդին:

Երբ վարդապետը քէֆից դառնում է Թէօդօսիա, ծխականները յայտնում են այս՝ խնդրում են յետ կոչել Տ. Ներսէսին Ս. Խաչից գալու թէ տեսնելու որդուն՝ և ապա սկսել քահանայի ներկայութեամբ քննութիւն:

Վարդապետ քննիչը յայտնում է բողոքատուներին, որ ինքը իբրեւ քննիչ, լիազօրութիւն չունի հ. Հերթեցեանին յետս կոչելու, դա Սինօդի գործն է:

Խեղճ բանւորները հաւատ են ընծայում վարդապետի խօսքերին, դարձեալ դիմում են Սինօդ, խնդրելով թոյլ տալ քահանային վերադառնալու Թէօդօսիա և քննութեան գործին մասնակցելու իբրեւ բողոքատու:

Սինօդից պատասխան չի ստացւում: Ժողովուրդը՝ յուսակաւոր ֆնում է շարած: Արդարադատութեան ճանապարհները բոլորովին փակւած է լինում խեղճ ժողովրդի առաջ, որովհետեւ Սինօդի տէր ու տնօրէնը լինում է ընթերցողին արդէն յայտնի Ն. Նահապետեան, որ միեւնոյն ժամանակ և անդամ էր Սինօդի: Ժողովրդից առանձին, Ս. Խաչից՝ հ. Հերթեցեան ևս դիմում է Սինօդ՝ և խնդրում է հնարաւորութիւն՝ յանուն արդարութեան՝ երեք օր ժամանակով մոտեցնել Թէօդօսիա և վկաների ներկայութեամբ ապացուցանելու աղաների զրպարտութիւնները: Սինօդը արդէն յատուկ քննիչ ուղարկած լինելով, անդամ ևս յայտնում է հ. Հերթեցեանին, որ դա Քննիչի գործն է, ուստի և Սինօդի անդամ Տ. Մատթէոս վարդապետը հեռագրում է Տէր Ներսէսին. «Изъ Эчмиадзина № 84 въ Нахичевань н.Д. священнику Эртевциану.

Обратись Θεοδοσίю слѣдователю членъ Синода Архимандритъ Матеосъ».

(Թարգմանութիւն).

«Էջմիածնից № 84, Նախիջևան Դօնի վերայ:

Հերթեցեան քահանային:

Դիմիր Թէօդօսիա քննիչին:

Անդամ Սինօդի Մատթէոս վարդապետ»:

Բայց դարձեալ քննիչը պատասխան չ'տալով հայր Հերթեցեանի դիմումներին՝ չի կամենում նրան քննութեան կանչել: Այդպիսով, որքան աշխատել է քննիչը ծածկել իւր կեղծութիւնը և ստախօսութիւնը, բայց նա դարձեալ երևան է եկել և դեռ աւելի լաւ փատտերով, որ մենք կ'տեսնենք քիչ յետոյ՝ Քննիչի գրած պաշտօնական թղթում՝ յանուն Թէօդօսիայի գեն. նահապետի:

бернатору.

Въ качествѣ члена Эчмиадзинскаго Армяно-Григоріанскаго Свят. Синода, на коего и возложено слѣдствіе по дѣлу о священникѣ Н. Эртевціанѣ, имѣю честь покорнѣйше просить Ваше Превосходительство разрѣшить названному священнику возвращеніемъ пребываніе въ Θεодосіи, какъ по болѣзни сына, такъ и полученія отъ него объясненія по обвинательнымъ пунктамъ.

Архимандритъ Бабкенъ.

19-го мая 1906 г. за № 7 Θεодосія.

(Թարգմանութիւն).

Նորին Գերագանցութեան՝

Թէօդօսիայի ժամանակաւոր գեներալ պ. Նահանգապետին:

«Որպէս անդամ էջմիածնի հայ-Լուսաւորչական Սրբազան Սինօդի, որին և յանձնւած է Հերթեցեան բանայի մասով եղած գործի քննութիւնը, պատիւունիմ խոնարհաբար խնդրելու Ձերդ Գերագանցութեան թոյլ տալ յիշեալ քահանային վերադառնալու ու մնալու Թէօդօսիայում թէ որդու հիւանդութեան պատճառով՝ և թէ ստանալու նրանից բացադրութիւն՝ մեղադրական կէտերի համաձայն:

Բաբգէն վարդապետ:

19 Մայիսի 1906 ամի թ. 7. Թէօդօսիա»:

Ի պատասխան յիշեալ խնդրի, գեն. Նահանգապետը թոյլ է տալիս իւր № 104-րդ մայիսի 21-ի պաշտօնական գրութեամբ հ. Հերթեցեանին վերադառնալու, և հ. Հերթեցեան արդէն վերադարձած էր:

Ինչ թւում է, որ քննիչի վերոյիշեալ գրութիւնը որոշելով Բաբգէն վ-ի իրաւասութիւնը, շատ գեղեցիկ կերպով բնորոշում է մեր շեշտած բացասական յատկութիւնները նոյն վարդապետի նկատմամբ, որով նա բոլորովին իզուր տեղը ահագին զրկանքներ է պատճառել բողոքատուներին, կրկնակի հեռազրերով Սինօդ դիմելու և ապա նպատակաւոր կերպով ու-

շացրել է իւր դիմումը նահանգապետին, չնայած, որ 7 օր առաջ նրան խնդրած են եղել հ. Հերթեցեանի որդու լուրջ հիւանդութեան մասին և հօր վերադարձի:

Այս յայտնի կեղծիքից և անասնավայել արարմունքից յետոյ, տակաւին՝ այդ չնաշխարհիկ վարդապետը՝ շարունակելիս է լինում իւր խարդախութիւնը: Օրինակ, նախ փախչելով հրապարակական քննութիւնից, քննիչը չէ տուել հ. Հերթեցեանին մեղադրական գործի բոլոր պատճէնները, որպէս զի քահանան կարողացած լինի պարզելու այս կամ այն բողոքը իւր վկաների ցուցմունքով:

Թ. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

Նախայի հ. աղօթատան 500 ր. զգեստների խընդիրը և հոգաբարձութեան շնորհակալիքը հ. Հերթեցեանին: Բաբգէն Նախայում: Նորա կազմած արձանագրութիւնը և նշանակած գինը զգեստների վերաբերմամբ:

Ներդրեալ վկայ կեցօ Նայլիեանի բողոքը՝ քննիչի կեղծ արձանագրութեան մասին: Քննչի կամայական մակագրութիւնը Նայլիեանի վկայութեան նկատմամբ: Միջանկեալ խօսք: Նահապետեանի հեռազրերը № 201: Դժոխային կոնցերտի վերջին ակըրդը:

Բաւական չէ այն, որ հոգևոր քննիչ Բաբգէն վարդապետ խոյս է տուել հրապարակական քննութիւնից, թևարկելով աղաների յայտնի բանակին, այլ նաև նպատակաւ քննական զեղծումներ է գործել և խոտորնակի ճանապարհներով աշխատել է բարդել հ. Հերթեցեանի վերայ մեղադրանքներ: Օրինակ այսպիսի մի խնդիր, 1905 թ. Սեպտեմբերի 16-ին, Նախաքաղաքի հոգաբարձութիւնը՝ ստանում է հ. Հերթեցեանից իւր յանձնած 500 ըուբլիով պատրաստել տուած եկեղեցական զգեստը և չ'զանելով այդ գործում զժգոհութեան մի որևէ խնդիր, հոգաբարձութիւնը՝

արդարութեան շուրջը խաղեր է յօրինել. մի կողմից ցոյց տալով իւր վաղեմի թշնամութիւնը հ. Հերթե-
ցեանի դէմ, մի այլ կողմից իւր կատարեալ անձեռն-
հասութիւնը քննական՝ և իրաւագիտական խնդիրնե-
րում: Բաւական չէ այն, որ յիշեալ Բաբգէն վ-ը, մի
երկու տարի օրինակի խաթեր համար, Սարկովայում
տէրաւորութիւն է արել և երբեմն երբեմն ազատ ուն-
կնդրութիւն է ունեցել որպէս թէ իրաւագիտութեան
կուրսերում: Դրանով Բաբգէն վարդապետը՝ (որ յայտ-
նի է եղել Էջմիածնի ձեմարանական դասնթացում
որպէս անընդունակ և վատ սովորողներից մինը դեռ
խաւարամիտ ուղղութեամբ) չի դառնում իրաւագէտ՝
որին և յանձնում է լուրջ գործի ձեռնամուխ լի-
նելու պատիւը: Միջանկեալ շեշտում եմ, որ եթէ
Յ. քահանայ Սառիկեանը մնար քննչի պաշտօնում,
նախ 2 ամիս քէֆ չէր անի Թէօդօսիայում աւելի
զրգուելով ծխականներին աղաների դէմ՝ և ապա գոր-
ծը բարեխղճօրէն՝ առանց միակողմանութեան և օրի-
նական ձևով քննելուց յետոյ՝ և օրինական կարգով
աւարտում աւած կ'լինէր գործին: Եւ իրօք, այնպի-
սի ծիծաղելի ձև չէր լինում ստացած Սինօդ մտած
քննական գործը՝ ինչպէս այն եղել է այսպէս: Քննիչ
վարդապետը քննական գործից առանձին և տալիս է
իւր եզրակացութիւնը, առանձին թղթով և «պունկ-
տերով»: Հայր Հերթեցեան լինելով Էջմիածնում, դա-
տախաղի թոյլտուութեամբ աչքից անց է կացնում հո-
գևոր քննիչի ներկայացրած գործը՝ և յանկարծ նկա-
տում է և քննչի առանձին եզրակացութիւնը: Բաւա-
կան չէ, որ քննիչը իրաւունք չ'պէտք է համարած
լինէր տալու իւր եզրակացութիւնը, քանի որ ներ-
կայացրել էր ամբողջ քննական գործը՝ և եզրակա-
ցութիւնը կամ վճիռը կախած է լինում այդ դէպ-
քում Սինօդի յատուկ նիստից, որին և ներկայ լինե-
լու չէ քննիչը, Բաբգէն վարդապետը աւելի յայտնի
կացուցանելու համար իւր «միակողմանի» եղածը ներ-
կայացնում է և իւր եզրակացութիւնը դնելով այնտեղ

ցուցումներ, որոնք չեն եղել նոյն իսկ քննական գոր-
ծում:

Եւ դրան հետեւել է մի անագին շարք բողոքներ:
Հայր Հերթեցեան քաղածքներ բերելով քննական
գործից ցոյց է տուել քննչի կատարեալ անհեթեթու-
թիւնները, քննական կեղծիքները, իսկ վերջինս բո-
ղոք է տալիս Սինօդին հ. Հերթեցեանի ոճի՝ լեզու և
գրութեան դէմ գտնելով այնտեղ վիրաւորական ձեւեր՝
խնդրում է Սինօդին պատժել բողոքատու քահանային:

Եւ Էջմիածնի Սինօդն էլ՝ թոյլ է տւել այս վե-
րաբերմունքը երկու կողմից շարունակելու ուղիղ մի-
ամիս: Այստեղ իրականանում է ժողովրդի այն ա-
սացածքը, թէ «ալօսի ծռութիւնը՝ մեծ եղանիցն է»:

Էջմիածնի Սինօդը տակաւին կարիք ունի իսկա-
պէս հասկանալու և գիտնալու. նախ իւր իրաւասու-
թեան սահմանը՝ և ըստ այնմ տալու հրահանգ և կամ
վճիռ այս կամ այն գործին, որը իւր իրաւասութեանն
է վերապահած ըստ պետ. օրինաց: Եւ մեր ասելի-
քը՝ բոլորովին արդարացնում է Սինօդի այժմեան
պ. Գ. Ենգիբարեան՝ 1906 թ. № 4-րդ
փաստաբան «ս. Էջմիածնի շուրջ»
«Հովիւ» շաբաթաթերթում՝ «ս. Էջմիածնի շուրջ»
վերնագիր յօդածում ուր 'ի միջի այլոց յիշած է
հետեւեալը: «Լինում են դէպքեր, երբ Սինօդը մտնում
են գանգատներ կամ պատշաճաւոր հոգևոր իշխանու-
թիւնների կողմից տեղեկութիւններ այս կամ այն
պաշտօնեայի զեղծումների մասին, որոնք քրէական
օրէնքներով պիտի դատուին: Այսպիսի դէպքերում
նոյնպէս Սինօդը քննութիւն է նշանակում 'ի որ և է
քահանայի կամ վարդապետի միջոցաւ, որոց կատա-
րած քննութիւնները ըստ մեծի մասին շատ պակա-
սաւոր են լինում և ծիծաղելի»:

Հաւանական է, որ պ. Ենգիբարեանը 'ի միջի այլ
քննական գործերի, տեսած է եղել և Բաբգէն վար-
դապետի կատարած քննութիւնը Թէօդօսիայում՝ ուս-
տի և չէ թաքցրել իւր զարմանքը:

Կրկնում եմ, Բաբգէն վարդապետը գոյութիւն

Հատած բողոքներին՝ ինքն է բողոքել կամ բողոք կազմել և ինքն էլ իւր բողոքը քննել ու եզրակացութիւն դրել: Այլապէս՝ Եալտայի հայոց աղօթատան 500 ը. զգեստների մասին բողոքը ծնունդ չէր առնի:

Նոյն ձևի նպատակաւոր բողոք է՝ Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուզալէրդեանի սկսած գործը հ. Հերթեցեանի դէմ՝ սրանից 4 տարի առաջ Լուգանսկ քաղաքում հանգանակած յօգուտ կարմիր խաչի զըրկւած 292 ըուբլու պատմութիւնը:

Ներսէս քահանայ Հերթեցեան 1903 թւի վերջին ամիսներում՝ Լուգանսկ քաղաքում, մի ուրախալի երեկոյթում հանգանակում է տեղական աղօթատուն համար գանգալներ առնելու համար 100 ըուբլի: Փողը տրւում է պ. Յակովբ Թովմասեանի մօտ պահելու: 1904 թ. յունվար՝ թէ՛ փետրվար ամիսներում հանգանակվում է Հեռաւոր Արևելք գնացող զինւորների ընտանեաց համար փող Լուգանսկի հայերի շըրջանում: Հաւաքում են քահանան և երէցփոխը և պ. Ս. Սափարեան, 192 ըուբլի: Եւ որովհետեւ այդ ժամանակ ինչպէս ամբողջ Ռուսաստանում՝ և այնպէս էլ Լուգանսկում՝ իւրաքանչիւր ազգ և ժողովուրդ կամենում է մի զգալի գումարով օգնութեան հասնել տառապեալ ժողովրդի տառապեալ մնացած ընտանիքներին, զրա համար հայերի մէջ (տեղական) ևս միտք է ծագում մի որոշ գումար ուղարկելու նահանգապետին՝ ի տնօրէնութիւն այն նպատակի համար, որի համար և գումարել են փողը: Ուստի Լուգանսկի հայերի խորհրդարանում, այն է պ. Եղիա Քուշնարեանի խանութում ըստ սովորական կարգի հաւաքւում են հոգաբարձուներից երեք հոգի և ծխականներից երկու՝ և երկար ու բարակ խօսելուց յետոյ, որոշում են պ. Յ. Թովմասեանի մօտի 100 ըուբլին էլ աւելացնել այդ հանգանակած 192 ըուբլու վերայ և ըստ այնմ մաղթանք կատարել ուսաց գէնքի յաղթութեան համար, հրաւիրել քաղաքագլխին և ապա այդ գումարը յանձնել նրան՝ կամ նրա խորհրդով

կարգադրել:

Հայը Հերթեցեան համաձայն չի լինում 100 ըուբլին առնելու. այլ յորդորում է նորից փող հաւաքելու ուժքեր որ ցանկանում են առատ նւէր ուղարկելու: Ծխականներից մինը՝ առաջարկում է, «քանի որ 100 ըուբլին մատեան մտած չէ, քանի որ մենք դահա սեփական աղօթատուն չունենք նէ, զանգերի համար դահա կանուխ է ստակ ժողւելը. իմիս կարծիքովս՝ եկէք ПИСЬМЕННО (գրաւոր) հարցնենք ստակ տուողների կարծիքը. եթէ համաձայն ըլլան նէ 100 ըուբլին կը աւելացնենք 192 ըուբլու վերայ. չէ՛ չունեն նէ, այն ատեն կ'նայենք»:

Հայը Հերթեցեան յուսալով, որ 100 ըուբլու նւիրատուները չեն համաձայնի տալու յիշեալ գումարը այլ նպատակի, կազմում է ցուցակ՝ նւիրատուների՝ և գրում է ուսւ լեզուով իւր դիմումը նւիրատուներին՝ հարցնելով նորանց կամքը: (Որովհետեւ հայերէն չեն հասկանում եղել):

Բանից դուրս է գալիս, որ բոլորեքեանք, այն է 45 հոգի ընդդէմ երկուսի, վճռում են 100 ըուբլին տալ աւելացնել 192 ըուբլու վերայ: Դիմադրողները լինում են պ. պ. Պետրոս Մանուշակեան՝ և Յ. Յովհաննիսեան: Այդպիսով խնդիրն արդէն փակւում է և բոլորին յայտնի այդ որոշումը իւր ժամանակին կատարւում է:

Իսկ այսօր, 4 տարւայ այդ գործը, որ իւր բոլոր կողմերով վերապահւած է Լուգանսկի հայ հասարակութեան, յետին նպատակով դառնում է թեմական առաջնորդի իրաւասութեան խնդիր: Տէր-Ներսէս քահանայ Հերթեցեան զրկած է այդ գումարը իւր նպատակին և կամ ոչ՝ այդ հարցով պիտի զբաղւէին նւիրատուները որպէս իրանց սեփական տուրք. իսկ փողը իշատէ խեղճ գլխին առաջնորդը անպայման պիտի իրեն հեռու պահէր քաղաքացիական և քրէական գործերում խառնւելու միտումից, յարելով, որ դա մարմնաւոր իշխանութեան գործ է: Սակայն այդպէս

չէ վարւել Տէր Ներսէս արքեպիսկոպոս, որովհետեւ յիշեալ Արհիմիքի փափագով տոշորւած է եղել հ. Հերթեցեանին արտաքսելու իւր թեմից, ուստի իւր ստոր նպատակների ծառայութեան գործում գտնելով ճալայից փախած մի ինչ որ Ստեփ. քահ. Պապայեանի, վերջինիս միջոցով սկսել է «հին յարդը քամուին» տալ:

Բայց որքան առաքինի, բարեխիղճ և արժանի առաջնորդական կոչումի անհատ կ'լինէր Խուրաւիշտեան, որ միմիայն կեդրոնացած լինէր իւր թեմական իշխանութեան օգտաբեր գործերում և գոնէ «կորիզի» մեծութեամբ մի օգտակար և բարի գործ կատարելով՝ անմահ Ներսէսների անունը չ'մոռաւէր այնպէս, ինչպէս Բաբգէն և Բենիկ վարդապետները հայ մարդու՝ և հայ վարդապետի անունը:

Այս միջանկեալ պատմութիւնից անցնելով, ես արձանագրում եմ Բաբգէն վ-ի քննական գործի ախնայանի զեղծումները, լրացնելու այդ քննիչի կատարած գործի մեծութիւնը:

Քննական գործի երդւեալ վկաներից պ. Կեցօ Նայլիեանի ցուցմունքը, որ Տէր Ներսէս եկեղեցում քարոզելիս խօսեց միայն ճշմարտութեան և նորա յաղթանակի մասին և ուրիշ ոչինչ, քննիչը՝ իւր Ուրդ արձանագրութեան մէջ գրում է. «որ Տ. Ներսէս մեզ զրգոնց հարստների դէմ»: Եւ երբ հ. Հերթեցեան ստանում է այդ ցուցմունքների պատճէնները, Կեցօ Նայլիեան հետաքրքրւում է զիտնալ թէ ինչպէ՞ս է արձանագրել իւր ցուցմունքը հ. քննիչը՝ տեսնում է որ բոլորովին այլ բան է արձանագրել և հակառակ ոգով, ուստի գնում է անձամբ քննիչի մօտ՝ և բացաղբութիւն պահանջում, պնդելով, որ գրւի այնպէս, ինչպէս ինքն է ցոյց տուել: Քննիչը դէս դէն ընկնելուց յետոյ՝ յայտնում է բողոքատուին՝ իւր ձեռքով գրելու ցուցմունքը: Այս արդէն ապացոյց է եղած, որ քննիչը գտել է բողոքատուի պահանջը իրաւացի և խոյս ապագայ տարածայնութիւնից միջոց

է տւել վկային իւր ասելիքը ասելու ազատ խղճի մօտք: Վկայ Նայլիեան գրաւոր կերպով ներկայացնում է իւր ասելիքը անձամբ: Քննիչը ստանում է այն իբրեւ վկայութիւն, իբրեւ գործ՝ և վերջը, երբ Կեցօ Նայլիեան հեռանում է, նոր ցուցմունքի վերայ աւելացնում է «Չճանաչել սոյն վկայութիւնը օրինաւոր, որովհետեւ քահանայի թելադրութեամբ է եղած»: (Տես երես Սինօդի քննական գործի 127-րդ):

Կարծում եմ, որ ընթերցողը իսկոյն կ'նկատէ, որ քննիչ վարդապետի այդ ձև արարմունքը կամայական մի յիմար տղայական խաղ է. և անկարծիք, այդպիսի տղայական խաղեր կարող է սարքել միմեայն Բաբգէն վարդապետը, որը շատ խակ է իրաւագիտութեան մէջ և համարեա ոչինչ չ'գիտէ՝ իսկ անաչառութեան և ազնիւ գործերում՝ այդ վարդապետը աչքի է ընկնում իւր բացասական և մոլոր կողմերով:

Եթէ յիշեալ քննիչը ունենար փորձառութիւն, նա կամ պիտի ընդունէր նոր վկայութիւնը առանց զանազան մակագրութիւններով և կամ կարող էր չ'ընդունել՝ ասելով վկային, որ բողոքէ Սինօդ և նոր քննութեամբ կ'աւարդէր ամեն ինչ:

Այս ակնյայտի խարդախ վարմունքից յետոյ մենք տեսնում ենք որ քննիչ վարդապետը ամենաանարգաբար ծաղրել է ժողովրդին, նշանակութիւն չ'տալով նորա մի շարք բողոքներին, ծածկելով և չ'քննելով հետեւալ բողոքատու խնդիրները, որոնք Սինօդը յանձնել էր յիշեալ վարդապետին քննելու:

Ահա այդ կէտերը:

Ա). Չէ քննել առաջնորդի դէմ եղած բողոքները:

Բ). Չէ քննել և չէ պահանջել Սուբաշեան երէց-փոխի 1905-906 թ. տարեկան չ'ներկայացրած հաշիւները:

Գ). Չէ քննել նօտար Մարտիրոս Զայցեանի ապօրինի վարմունքը, որ յիշեալ պարոնը 3500 ըուբլի

ինքնագլուխ կերպով վառնել է Ս. Սարգիս եկեղեցու դրամը՝ հանգուցեալ Յովհաննէս Այվազովսկու կտակով թողած անձեռնմխելի 50,000 ռուբլուց։

Դ). Չէ քննել Ղազարոս Բէրբէրեանի 100,000-ի հասնող կտակի կամայական գործադրութեան դէմ եղած բողոքները։

Եւ երբ անձար ֆապած ծխական ժողովուրդը իւր ծխական լիազօր ներկայացուցչի՝ այն է պ. Յարութիւն Թերզեանի միջոցով բողոքում են Սինոդ Բաբգէն վարդապետի այդ անիրաւացի վարմունքի դէմ՝ խնդրելով Սինոդին, որ վերջինս հրամայէ վարդապետին մի առ մի քննելու ժողովրդի բողոքները, ահա այդ վերջին պահումն ևս լսում է Նահապետեանի ձայնը Սինոդից, որը պատասխանում է խեղճ ժողովրդին հետեւեալը։

«Изъ Очмιάдина № 201, 31-V. Θεοδοσιῶ Τερζιεύу.

Синодъ не находитъ возможнымъ стѣснять свободу слѣдователя.

Членъ Синода Епископъ Нахапетъ».

(Թարգմանութիւն).

«Էջմիածնից՝ № 201, 31-V. Թէօդօսիա Թերզեանին։

Սինոդը չի գտնում հնարաւոր՝ քննիչի ազատութիւնը ճնշելու։

Անդամ Սինոդի՝ Նահապետ եպիսկոպոս»։

Այս արդէն դժոխային կոնցերտի վերջին աքկորդն էր, որից յետոյ Բաբգէն վարդապետը յայտարարում է քննութիւնը վերջացած և ինքը որպէս թէ արդէն յոգնած այդ ահազին գործերից և տանջւած, մի ամիս էլ աւելի շարունակում է ֆալ լի հաշիւ ժողովրդի Թէօդօսիայում՝ Սև ծովի լողարաններում և մթնշող երեկոներում ծովափնեայ էակների տեսքով... մխիթարում։

Ժ. ԳԼՈՒԽ.

(բովանդակութիւն).

112 տուն ծխականների արտաքոյ կարգի ընդհանուր ժողովը։ Հրապարակով բացադրութիւն պահանջելը Յ. Քէֆչեանից իւր մեղադրական կէտերի նկատմամբ, որով Քէֆչեան հ. Հերթեանին զրպարտում էր։ Քէֆչեան պապանձում է։ Նոյն ժողովում արձանագրում է. — ա) արտաքսել ծխականների շարքից Յ. Քէֆչեանին և բ) ուսուցիչ Մ. Տարախչեանին արտաքսել տիրացութիւնից և ուսուցչութիւնից։ Հ. Հերթեանի կրկին վերընտրութիւնը՝ 112 ծխականներով։ Թէ ինչո՞ւ և ի՞նչ հանգամանքում հ. Հերթեան դիմած է հայոց եկեղ. կալածքների կառավարիչ պ. Զիբօրդին։ Զիբօրդի պատասխանը։ Հ. Հերթեանի էջմիածին կոչւելը և Ստոյխիւնի № 4271 գրութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին։

Նախ քան քննիչ Բաբգէն վ-ի հեռանալը, ամբողջ ժողովուրդը, որ մի լեռնացած և «դէզ առ դէզ» կատաղի մեծութիւն էր կազմել թէ քննիչի բոլոր արարքներից և թէ Յակովբ Քէֆչեան ծխականի ակնյայտնի զրպարտութիւնների պատճառով, որով այդ Քէֆչեան մեղադրելիս է եղել իրենց ծխատէր Տէր Ներսէս քահանայ Հերթեանին, գաղտնի նպատակով Տէր հօր մասին տեղեկութիւններ որսալով, ուստի ընտրում են 6 հոգուց մի ներկայացուցիչ, որոնք ներկայանալով քննիչին, առաջարկում են, որ բաղաքի ամբողջ հայութիւնը հաւաքւած Ս. Սարգիս եկեղեցու բակում, սպասում է քննիչին, որի ներկայութեամբ կատարելու է մի յայտնի ահա։ Բաբգէն վարդապետը զգալով բանի էութիւնը, այդ օրը խոյս է տալիս ժողովի գնալու, յուսալով, որ ծխականների լարւած վիճակը կ'թեթևանայ աստիճանաբար։ Սակայն մի օր անց, դարձեալ նոյն բազմութիւնը, որի վերայ աւելացած է լինում և կանանց բազմութիւնը՝ միթխարի վեժնութեամբ սկսում են անց ու

դարձ անել Ս. Սարգիս եկեղեցու բակում:

Դարձեալ նոյն պատգամաւորութիւնը կրկին ներկայանալով քննչին՝ խիստ պահանջ են դնում վերջնիս դպրոց գալուն և ծխական ժողովին ներկայ լինելուն:

Թէև ակամայից, բայց և այնպէս, Բարգէն իսկոյն պատրաստում է գալու, յարելով, որ ինքը կ'գնայ գէն. նահանգապետին ղեկուցանելու ժողովի մասին՝ և թէ նահանգապետը կամք տայ՝ կ'գայ ժողովին:

Ծխականք գիտէին, որ էջմիածնի այդ Բարգէնը վերջերս խիստ շուտ շուտ «եւ ու մուսներ» է արել նահանգապետի մօտ, գնում է նորա բարեկամական քաղցր ժպիտը՝ և ի դէպ՝ խնամակալ զօրքի պաշտպանութիւնը խնդրելու եթէ բան է, Թէօդօսիացիք կ'փորձեն վարդապետի սեպած կաշին սպիտակացնելու...:

Մի ժամից անց, գալիս է յիշեալ «քննիչը» և տեղ բռնում ծխական դպրոցում:

Ծխական ներկայացուցիչներ, պ. պ. Կ. Արուսեան, Յ. Թերզեան, Լ. Դրնակսիգեան, Ս. Չորայեան և Յ. Ղարիբեան՝ զբաւոր ներկայացնելով Յ. Քէֆչեանի բոլոր զրպարտական կէտերը քահանայի նկատմամբ, որ իբր հ. Ներսէս «քարոզել է անասուածութիւն», ծաղրել է սրբութիւնը, ժողովրդից փողեր է պահանջել արեան սպառնալիքներով, ինքնագլուխ երէցփոխ է ընտրել, ժողովներ և դասախօսութիւններ է ունեցել շարունակ՝ զրգռելով հասարակութեան, գնում են նաև քննիչի դիմաց Քէֆչեանի հետեւեալ հեռագիրը, որը յիշեալ բողոքատուն մայիսի 15-ին պատասխանով տրւած է լինում Ն. Նախիջևան պ. Յարութիւն Նալբանդեանին (անմահ Միք. Նալբանդեանի եղբոր որդուն) հայր Հերթեգեանի մասով:

«Нахичевандонъ № 451 15-V.

Налбандианцу.

Священникъ Нерсесъ Эртевцянь Сурпхачѣ

или окрестностяхъ, прошу сообщить секретно».

Кефчяну.

(Թարգմանութիւն).

«Նախիջևան-Դօն. № 451. 15-V.

Նալբանդեանցին:

Ներսէս քահանայ Հերթեգեանը Սուրբ Խաչնումն է, թէ շրջակայքում, խնդրում եմ գաղտնաբար յայտնել:

Քէֆչեանին»:

Ընտրելով վարդապետին ժողովի նախագահ, ծխականները խնդրում են հ. նախագահին իսկոյն կոչել Յ. Քէֆչեանին գալու և հրապարակաւ ապացուցանելու իւր բոլոր հնարած մեղադրական կէտերը: Կոչում են և ուսուցիչ Տարախչեանին: Յ. Քէֆչեան շրջապատւած իւր երկու Դաշնակցական ողորմելի զինուորներով, կանգնում է ծխականների շարքը և գտնելով իրեն այդ զիրքում ոչ այնքան պատուաբեր՝ մօտենում է նախագահ վարդապետին և կամենում է դեռ առանձին աթոռ գրաւել, բայց ծխական ներկայացուցիչները զրկում են պ. Քէֆչեանին այդ պատուից: Ուսուցիչ Տարախչեան ծածկւում է:

Սկսում է հարց ու փորձ և պահանջում բացազրութիւն: Յաւովր Քէֆչեան աւելի վատթար վիճակումն է զգում իրեն՝ բան Վասակ Սիւնին և կամ Մեսրոպեան Արծրունին: Ուստի սկսում է կմկմալ, գունատուիլ և ապա ուղղակի պապանձւում է...:

Միայն մի հարցի նկատմամբ, այն է թէ ինչո՞ւ ո՞ւմ զրգամբ Քէֆչեան հեռագրով կամեցած է զիտնալ հ. Հերթեգեանի տեղը, «զրպարտիչը» պատասխանել է, «որ այդ իւր գիտնալու բանն է» և լռել է: Իսկ վերոյիշեալի մասին ոչ մի փաստ՝ կամ զբաւոր ցուցումն, ինչպէս ինքն է խոստացած լինում սկզներում ներկայանալու վարդապետին. և այդ օրը մերկանում է իւր կեղծ ու պատիւ զրպարտանքների զործում սև երես կանգնելով թէ արանց՝ և թէ կանանց մէջ:

Ծխական ժողովը՝ իսկոյն անցնում է գործի: Կազմում է 112 հոգու ստորագրութեամբ առանձին արձանագրութիւն՝ ուր մի առ մի թւելով յիշեալ Քէֆչեանի բոլոր բացասական կողմերը, միաձայն վճռում են. «ճանաչել բոլորովին արտաքսւած Ղարսի մեշէանին Յակովբ Քէֆչեանին Թէօդօսիայի հայ ժողովրդի անդամութիւնից չ'ընդունելով նրան և ոչ մի դէպքում հայ մարդկանց մէջ»: Բարգէն վարդապետը իբրև նախագահ ստիպւած է լինում իւր սրտակից բարեկամի դատավճռի ներքոյ տալ վաւերացումն, որ ուղիղ իւր ներկայութեամբ 112 տուն ծխականները՝ կազմեցին յիշեալ վճիռը: Դէպքը տեղի է ունենում 1906 թ. յունիսի 4-ին: (Տես քննական գործ Սինօդի՝ երես 145):

Նոյն անձանց առանձին վճռով երկրորդ անգամ արձակում է և արտաքսւում Թէօդօսիայից Աղէքսանդրապօլի բնակիչ Մկրտիչ Սարգսեան Տարախչեան, որ պատահաբար Թէօդօսիայում տիրացուի և ուսուցչի պաշտօն է վարելիս եղել: Արտաքսման պատճառները եղել են ա) գողութիւն, թէ ինչպէս յիշեալ ուսուցիչ պարոնը իւրացրել է 1905 թ. տօնածառից մնացած 13 բուլբին, բ) աշակերտներին շարունակ ծեծելը և գ) ուսուցչական կատարեալ անընդունալութիւնը:

Նոյն ժողովում բացւում է նաև այն՝ թէ ինչպէս նօտար պ. Մ. Գրիգորեան Զայցեան՝ որից պահանջւում է եղել հ. Հերթեանի նախագահութեամբ իւր վաճառած 3500 ռ. գումարի գործադրութեան պատճառները, կանչել է իւր մօտ բանոր Յարութիւն Ղարիբեանին և գրդել բանորին՝ Տէր Ներսէսին ծովը նետելու:

Ծխական ժողովը կազմում է մի երրորդ արձանագրութիւն դարձեալ նոյն անձանց ներկայութեամբ և ստորագրութեամբ և Բարգէն վարդապետի նախագահութեամբ, որ ինքեանք (112) ՚ի սրտէ գոհ լինելով հ. Հերթեանի պաշտօնավարութիւնից, տալիս են

երկրորդ ընտրութեան գիր հ. քննիչին տանելու իւր հետ Սինօդ ի գիտութիւն սրբազան սինօդականների, որ ինչպէս առաջ, նոյնպէս էլ այժմ տաժեղով յարգանք դէպի Հերթեան բահանան իւր շիտակ և անկողմնապահ վերաբերմունքի համար դէպի բոլոր ծխականները, միաձայն ընտրած են, ընտրում են նորից և պատրաստ են նոյն իսկ իրենցից ուժիկ տալ հ. Հերթեանին և պահել ռշտապէս ծխատէր հովիւ:

Այնուհետև ծխական ժողովը պարզում է և այն հանգամանքը՝ թէ ինչո՞ւ իւրեանց ծխատէր քահանան գրագրութիւն է սկսել եկեղեցական կալւածոց կառավարիչ պ. Զիբօլդի հետ, որի համար Քէֆչեան մեղաւոր էր գտնուում հ. Հերթեանին:

Ահա յիշեալ ժողովում կարգացւած գրագրութիւնները թէ հ. Հերթեանի՝ և թէ պ. Զիբօլդի կողմից, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում իսկութեամբ առաջ բերելու, որպէս զի աւելի պարզ լինի Տէր Ներսէս հօր արթուն գործունէութեան բնաւորութիւնը:

Ա). հ. Հերթեանի գրութիւնը պ. Զիբօլդին:

Копія.

М.В.Д.

Настоятель

В. Срочное.

Θεодосійскихъ Армяно-

Григоріанскихъ церквей

№ 39.

Марта 24 дня 1905 г.

г. Θεοδοσία.

Его Высочородію Г. Завѣдывающему Имуществу
Θεοδοσίскихъ Армяно-Григоріанскихъ церквей въ г. Θεοδοσίи г. Зибольдъ.

Согласно приказу Нахичевано-Бессарабской Армяно-Григоріанской Духовной Консисторіи отъ 18-го марта 1905 г., за № 629, честь имѣю просить Васъ въ возможно непродолжительномъ времени сообщить мнѣ слѣдующія свѣдѣнія:

1). Въ какомъ положеніи находится все отоб-

ранное въ казну недвижимое имущество, принадлежащее Θεοδοσίϊскимъ Армяно-Григоріанскимъ церквамъ: какъ-то дома, магазины и проч.?

2). Какіе доходы поступили въ казну съ имущества, указанныхъ въ первомъ пунктѣ со дня отобранія ихъ въ казну и по настоящее время.

2). Были-ли произведены расходы на ремонтъ или иныя нужды по содержанію и управленію означенными имуществами со дня отобранія и по настоящее время, и если были произведены, то какіе и въ какомъ размѣрѣ.

Настоятель церквей

Нерсесь Эртевціанъ.

Ուղիղ է իսկականի հետ՝ Ն. ք. Հերթեցեան.
1906 թ. VIII-20.

(Թարգմանութիւն).

Պատճէն:

Ն.Ն.Գ.

Աւագերէց

Յոյժ կարկոր:

Թէօդօսիայի Հայ-Լուսա-
ւորչական եկեղեցիներ:

№ 39.

Մարտի 24, 1905 թիւ.

ք. Թէօդօսիա.

Նորին Բարեձնութեան պ.
Կառավարչի Թէօդօսիայի Հայ-
Լուսաւորչական եկեղեցիների
գոյքերի Զիբօլդին՝ Թէօդօսի-
այում:

Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Հայ-Լուսա-
ւորչական Հոգևոր Կոնստանդնուպոլսի հրամանի համա-
ձայն որ 'ի 18 մարտի 1905 ամի թիւ 629, պատիւ
ունիւմ ինդրելու Ձեզ, որքան հնարաբաւոր է՝ կարճ
Ժամանակում յայտնելու ինձ հետեւալ տեղեկութիւն-
ները:

1). Ի՞նչ գրութեան ներքոյ են գտնուում պե-
տութեան գրաւած Թէօդօսիայի Հայ-Լուսաւորչական
եկեղեցիներին պատկանած բոլոր անշարժ կայքերը,
որպիսիք են՝ — տներ, մագազիններ և այլն:

2). Որպիսի եկամուտներ է մտել արքունի գան-

ձաարն կալածքներից (առաջի պունկտում յիշած)
նոցա գրաւման օրից՝ և ներկայ Ժամանակում:

3). Եղել են ծախքեր յիշեալ կալածքների վե-
րանորոգութեանց, պահպանութեան, վարձադրութեան
և այլ կարիքների համար, գրաւման օրից՝ և ապա
ներկայ Ժամանակում. և եթէ եղած են՝ որպիսի և
որքան:

Աւագերէց եկեղեցիների՝

Ներսէս Հերթեցեան

Ուղիղ է իսկականի հետ՝ Ն. ք. Հերթեցեան.
1906 թ. VIII-20.

Իսկ պ. Զիբօլդի գրութիւն պատասխանը հետե-
ւալն է:

Копія.

М.З.иГ.И.

Лѣсничій

Θεοδοσίϊскаго

Опытнаго

Горно-Культурнаго

Лѣстничества

Марта 26 дня 1905.

№ 63.

г. Θεοδοσία.

Г. Настоятелю Θεοδοσίϊ-
скихъ Армяно - Григоріан-
скихъ церквей.

Вслѣдствіе отношенія отъ 24-го се-
го марта за № 39, имѣю честь увѣ-
домить Васъ, Милостивый Государь, что
Ваша просьба не можетъ быть удовлет-
ворена, такъ какъ я не уполномоченъ
своимъ начальствомъ сообщать кому
бы то не было свѣдѣнія объ Армяно-
Григоріанскихъ имуществахъ.

Старшій зав. Лѣсничій Зибольдъ.

Իսկականի հետ ուղիղ է. Ն. ք. Հերթեցեան.
1906 VIII-20:

Պատճէն.

(Թարգմանութիւնը).

Երկրագործութեան՝ և
Կայսերական կալածոց
Նախարարութիւն:

Անտառապետ՝

Փորձառու Լեոնային Թէօդօսիայի Հայ-Լուսա-
մշակութեան անտառա-ւորչական եկեղեցիների Տ.
պետութեան: Աւագ երիցուն:

Մարտի 26, 1905 թ.

№ 63.

Ի Թէօդօսիա:

Ի հետևումն Ձեր մարտի 24-ի թիւ
39 գրութեան՝ պատիւ ունիմ յայտնելու
Ձեզ, ողորմած տէր, որ Ձեր խնդրածը՝ չի
կարող բաւարարուել, որովհետեւ ես իմ իշ-
խանութիւնից չունիմ լիազօրութիւն ովկու-
ղէ լինի՝ տալ տեղեկութիւն Հայ-Լուսաւոր-
չականների կայքերի վերաբերմամբ:

Անտառապետ և գլխաւոր կառավարիչ՝ Զիբօլ'դ:

Իսկականի հետ ուղիղ է՝ Ն. ք. Հերթեցեան.
1906. VIII-20.

Առ այս, հ. Հերթեցեան՝ այլ ևս պատասխան
չի գրում յիշեալ անտառապետին, այլ նրա գրու-
թիւնը՝ (իսկականը) և իւր եկեղեցիների երէցփոխի
գրութիւնը՝ յայտարարութեամբ ներկայացնում է
Քիշնևի Կոնսիստորիային՝ գրելով հետևեալը:

«Ի վիճակային Կոնսիստորիայն Հայոց Նոր-Նա-
խիջևանի և Բեսարաբիոյ:

Թէօդօսիայի Հայ-Լուսաւորչական
եկեղեցիների քահանայից՝

Յայտարարութիւն:

«Համաձայն վիճակային հոգևոր Բարձր Ատենիդ
հրամանադրութեան, որ ի 18 ամսոյս թ. 629, ստա-
նալ անյապաղ ճիշտ տեղեկութիւն մեր եկեղեցական
գրաւած շարժական և անշարժ կայքերի մասին, թէ
ի՞նչ վիճակումն էին գտնուում կայքերը՝ գրաւելուց
առաջ և յետոյ, առաջադրեցի եկեղեցիներէս պ. երէց-
փոխին տալու գրաւոր իւր ունեցած տեղեկութիւն-
ները:

Երէցփոխի տեղեկութիւնը լրացուցիչ չէ, ուստի
ճիշտ տեղեկութիւն ստանալու համար, պաշտօնապէս
խնդրեցի քաղաքիս անտառապետ պ. Զիբօլ'դին, որի
խնամօքն է յանձնուած մեր եկեղեցական կայքերի
կառավարչութիւնը, տալու ինձ լրիւ տեղեկութիւն:

Պարոն Զիբօլ'դ, իւր № 63 պատասխանագրու-
թեամբ յայտնում է, որ չունենալով իւր կառավա-
րութիւնից հրահանգութիւն, ուստի չի կարող և ոչ
ոքի տալու տեղեկութիւն Հայ-Լուսաւորչական եկեղե-
ցու ստացւածքի մասին:

Յղելով ընդ սմին թէ երէցփոխի № 1 յայտա-
րարութիւնը և թէ Զիբօլ'դի գրութիւնը, շնորհ ունիմ
խոնարհաբար խնդրելու Ատենիդ առանձին ուշադրու-
թիւնը՝ վերջինս պատասխանի առթիւ:

Քանի զեռ Բարձրագոյն հրամանով մեզանից
խլւած չէ մեր եկեղեցական կալածքների սեփակա-
նութեան իրաւունքը, օրինական տեսակէտով ոչ մի-
այն տեղեկութիւն տալը պիտի դժւարանան մեր կալ-
ւածքների տնտես ուսում կառավարութեան վարիչնե-
րը, այլ թէ նոքա պարտական են իւրաքանչիւր տա-
րի՝ իւրեանց գործառնութեանց հաշիւ ներկայացնե-
լու գոնէ վիճակային Ատենիդ իբր սեփականատիրոջ,
չ'սպասելով իսկ թէ հայոց եկեղեցական թեմական
իշխանութիւնը կ'ընդունէ այդ հաշիւները՝ թէ՛ ոչ:

Անտառապետ Զիբօլ'դի գրութիւնը լինելով մինը
գեղեցիկ փաստերից՝ թէ ի՞նչպէս ծածկուում է մեր

աչքերից մեր սեփականութիւնը, խոնարհաբար կ'իւրնդ-
րէի, պ. Զիբօլ'դի գրութիւնը, ուշադրութեան արժա-
նի խնդիր դարձնելուց յետոյ, ուղարկէիք 'ի տես և
ի տնօրէնութիւն Երկրագործական և Կոյսէրական
կարածոց նախարարութեանց»:

Ներսէս քահանայ Հերթեցեան:

1905 թ. 28 մարտի.

Թէօդօսիա:

№ 41.

Այս գրութիւնները ընթերցումից վերջը, հեռա-
նում է նախագահ վարդապետը և ժողովը արձակ-
ւում է:

Հայր Հերթեցեանին առաջարկում է քննիչ Բար-
գէն վարդապետի կողմից՝ կրկին վերադառնալու Ս.
Խաչ: Յւ որովհետեւ ընտանեկան այդ գզալի դժբախ-
տութեանց պատճառով հ. Հերթեցեանի կինը հիւանդ
է լինում, ուստի Տէր Ներսէսը այդ յայտնի պատճա-
ռով չի կարողանում 'ի կատար ածել «կատաղած»
վարդապետի պահանջը:

Վարդապետը իսկոյն ներկայանում է գեներալ
գուբերնատորին և գեղուցանում է, որ ինքը արդէն
իւր քննութիւնը վերջացրել է և առաջարկել քահա-
նային վերադառնալու Ս. Խաչ ց'որ կարգադրութիւն:
Բայց քահանան դժկամակելով՝ չի ուզում կատարել
իւր կարգադրութիւնը: Գեներալ նահանգապետը, ո-
րին յայտնի էին արդէն քահանայի վիճակը և ընտա-
նեկան դրութիւնը՝ թէև խօստանում է Սինօդի ան-
դամ և քննիչ Բարգէն վարդապետին ի կատար ածել
նորա խնդիրը, բայց իբրեւ մարդ՝ և ոչ թէ վարդա-
պետ, ձգձգում է հետամուտ լինելու խնդիրը ուղիղ
20 օր:

Ժողովրդի դրութիւնը դէպի լաւն է փոխւում:
Կարծելով, որ զինուորական իշխանութեան կողմից
այլ ևս վաճառ չի կարող սպառել, կրկին ծխական
ժողով են գումարում և արձակում «աղա» հոգաբար-
ձուներին, և դիմելով առաջնորդին, խնդրում են

յետ ուղարկել Սաբաշեան երէցփոխի «ծածուկ» կեր-
պով Կոնստանտնուպոլիս զրկած հաշեմատեանը, քննելու
1905-906 թ. հաշիւները՝ և թէ Բարգէն աղա-վար-
դապետի ծախքերը: Աղաները, երէցփոխը և գեներալ
Ներսէս Մազիրեան նորից են թակում նահանգապետի
դուռը...:

Նահանգապետը՝ («Գերցիկ» անունով) ուղղակի
զգւելով այդ ստոր մարդկանց ոտնձգութիւններէր, կանչում է իւր մօտ բոլոր «աղա» հոգաբարձուներին
և խիստ յանգիմանում, որ շարունակ դոքա իւր հան-
գաւութիւնը խանգարելով՝ ուղղակի շղմեցրել են ի-
րեն: Նոյն յանգիմանութիւնը կարգում է նաև բողո-
քող ժողովրդի ներկայացուցիչներին, որոց թւում
աչքի էր ընկնում Կոստանդին Արութեանը:

Չեն խրատւում այդ յանգիմանութիւնից «աղա-
ները» և վրայ է հանում Բեսսարաբիայի առաջնոր-
դի «կրկնակի» բողոքը, որը միանում է աղաների
ուժգին բողոքի հետ և գեներալ Մազիրեանի կնոջ
(ուսւ կին) միջոցով՝ իւր բարեկամ նահանգապետ
Գերցիկին է արւում:

Բողոքը նոր բան չէր. դարձեալ Տէր Ներսէսի
արաքսելու հարցն էր: Կատարւում է այդ նոր «Հե-
րովդիատայի» խնդիրը՝ և գեն. նահանգապետը վեր-
ջին անգամ ևս դիմում է Եջմիածին Սինօդ՝ հ. Հեր-
թեցեանին հեռացնելու: Բայց այդ ժամանակ հա-
նում է Վեհափառ Հայրիկի սփոփող հեռագիրը թէ
Տ. Ներսէսին և թէ նահանգապետին, որ 'ի նկատի
ուշեկնալով քահանայի ընտանեկան դրութիւնը, հրա-
մայում է Տ. Ներսէսին մնալ Թէօդօսիա ընտանեաց
վիճակը խնամելու:

Պարզ բան է, որ այս տնօրէնութիւնը չէր կա-
րող դուր գալ թէ գեն. նահանգապետին, թէ «աղա-
ներին», թէ առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսին՝ և
թէ քննիչ Բարգէն վարդապետին, որը դարձեալ չէր
բաժանւում իրեն համար «Մուհամմէտի դրախտ»
դարձած Թէօդօսիայից:

Ուստի սոցա միախորհուրդ, միասիրտ ցանկութեամբ, գեներալ նահանգապետը՝ դիմում է ներքին գործոց նախարարին, բողոքելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կարգադրութեան դէմ:

Այդ միջոցներում՝ օր ցերեկով սպանւում է Ներսէսի կուսակից միակ հարուստ մարդը՝ այն է Կ. Մ. Արութեան, որը աղաների աչքի փուշն է եղել:

Իսկ Բաբգէն վարդապետի «ծովային» և մթնշող երեկոների որսորդութեանց քաջարի գործերի լուրը հասած լինելով Վեհ. Կաթողիկոսին՝ Վեհափառը հեռագրով պատւիրում է քննիչ վարդապետին շտապով վերադառնալու էջմիածին:

Բաբգէնը անուշադիր է թողնում Վեհի հրամանը: Երբորդ հեռագիրն արդէն լինում է գեներալ նահանգապետի անունով, անմիջապէս ճանապարհել դէպի էջմիածին քննիչ Բաբգէն վարդապետին, Հերթեցեան քահանային և երէցփոխ Սուբաշեանին: Բաբգէն վարդապետը իսկոյն գնում է Եալտա, իբր լրացուցիչ քննութիւն կատարելու, իսկ Թէօդօսիայում պրիւտաւը հեռագրական հրամանը ձեռին Բաբգէն է որոնելիս եղել՝ յայտնելու նրան, որ վերադառնայ էջմիածին: Հայր Ն. Հերթեցեանը անմիջապէս ճանապարհւում է էջմիածին, կնոջը և երեխաներին տանելով Ստաւրօպօլ իւր աներոջ մօտ: Բայց Սուբաշեան Նիկողայոս երէցփոխին՝ Սուբաշեանի տաղանդը պահպանում է կեղծ ու պատիր հեռագրերով յանուն Կաթողիկոսի, որպէս թէ Սուբաշեան հիւանդ է: Այն ինչ, Սուբաշեան լինում է իւր կալածքում և քէֆերի հետ:

Հայր Հերթեցեանի էջմիածին եղած միջոցին՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը ստանում է նախարարապետ Պ. Ա. Ստօլիպինից՝ օգոստոսի 22-ից զրւած № 4271 հետեւալ գրութիւնը Տէր Ներսէսի վերաբերմամբ:

Копія.

Министръ
Внутреннихъ Дѣлъ.

Ваше Святѣйшество
Милостивый Архипастырѣ!

Вслѣдствіе возбужденнаго Временнымъ Генералъ Губернаторомъ гор. Оеодосіи ходатайства объ отозваніи и устраненіи отъ должности настоятеля Оеодосійскихъ Армяно-Григоріанскихъ церквей священника Нерсеса Эртевціана, въ виду крайне вреднаго направленія его дѣятельности, вызвавшей возмущеніе среди Армянскаго населенія города и распространившейся на войска мѣстнаго гарнизона, Эчміадзинскимъ Синодомъ было сдѣлано распоряженіе объ устраненіи означеннаго священника отъ должности съ заключеніемъ въ монастырь Свят. Креста въ гор. Нахичеванѣ н-Дону. Но по телеграммѣ Вашего Святѣйшества, Нерсесъ Эртевціанъ вернулся въ Оеодосію.

Имѣя въ виду, что устраненіе означеннаго священника Эчміадзинскимъ Армяно-Григоріанскимъ Синодомъ, обязаннымъ наблюдать за дѣйствами подчиненныхъ ему должностныхъ лицъ, послѣдовало на точномъ основаніи дѣйствующаго закона (ст. ст. 1141, 1146 устав. иностр. исповѣд.) я считаю необходимымъ обратить вниманіе Вашего Святѣйшества на то, что распоряженіе Ваше о возвращеніи означеннаго духовнаго лица въ мѣсто, гдѣ пребываніе его признано Прави-

тельств. властью вреднымъ. не можетъ быть признано соотвѣтствующимъ Государственнымъ интересамъ, ибо оно создастъ для Правительства затрудненія въ борьбѣ его съ проявленіями революціоннаго движенія.

Поручая себя Архипастырскимъ молитвамъ Вашимъ, имѣю честь быть Вашего Святѣйшества

Покорный слуга П. А. Столыпинъ.

21 Августа 1906 г.

Въ С. Петербургѣ

За № 4271.

Իսկականի հետ ճիշտ է. Ն. ք. Հերթեյեան:
1906 թ. Դեկտեմբ. 25.

(Թարգմանութիւն).

Պ ա տ Ճ է ն.

Նախարար՝
Ներքին գործոց.

Ձերդ Սրբութիւն՝

Ոգորմած Հովապետ!

Ի հետևումն թէօգօսիա քաղաքի ժամանակաւոր գեներալ նահանգապետի յարուցած միջնորդութեան, յետ կանչել թէօգօսիայի Հայ-Լուսաւորչական եկեղեցիների երէց Ներսէս քահանայ Հերթեյեանին և հեռացնել պաշտօնից, նորա չափազանց վնասակար ուղղութեան և գործունէութեան համար, առաջ բերելով խոռվութիւն քաղաքի հայ բնակիչների մէջ և տարածւելով տեղական քաղաքապահ գործի մէջ, էջմիածնի Սինօդով կարգադրւած է եղել յիշեալ քահանային պաշտօնից հեռացնելով փակել Դօնի վերաի Նախիջևան Քաղաքի Ս. Խաչ վանքում. բայց, Ձերդ Սրբութեան հեռագրի համաձայն, Ներսէս Հեր-

թեյեան վերադառնում է Թէօգօսիա:

Ի նկատի առնելով, որ յիշեալ քահանայի հետացները էջմիածնի Հայ-Լուսաւորչական Սինօդով, որ պարտական է վերահսկել իրեն ենթարկւող պաշտօնակատար անձանց գործունէութեան, հետևած է գործադրւող օրէնքի ճիշտ հիման վերայ (Յօդ. յօդ. 1141, 1146, կանօն. օտար դաւանութեանց):

Ես համարում եմ կարևոր՝ Ձերդ Սրբութեան ուշադրութիւնը դարձնելու այն բանին, որ Ձեր կարգադրութիւնը՝ յիշեալ հոգևոր անձին վերադառնալու աջակցել, ուր նրա լինելը կառավարչական իշխանութեան կողմից վնասակար է ճանաչւած, չի կարող համապատասխանել Պետութեան շահերին, որովհետև նա կստեղծէ կառավարութեան համար դժւարութիւն՝ երևան եկած յեղափոխական շարժման դէմ կուելու գործում:

Յանձնելով ինձ Ձեր Հովապետական աղօթից պատիւ ունիմ լինել Ձերդ Սրբութեան
խոնարհ ծառայ՝ Պ. Ա. Ստօլիպին:

21 օգոստոսի 1906 թ.

Ս.-Պետերբուրգ.

№ 4271.

Իսկականի հետ ուղիղ է. Ն. ք. Հերթեյեան:
1906 թ. դեկտեմբերի 25.

Այդ նոյն պարագայում, էջմիածնի Հայ-Լուսաւորչական համարւած Սինօդը սկսում է շոյել նախարարապետի քմահաճոյքը, մոռացութեան տալով միշտ կարևոր և էական խնդիր: Պաշտօնը ընթերցողը անշուշտ մոռացութեան չէ տուել նախարարապետ Ստօլիպինի մեղադրական գրութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ իբր վեհափառ Հայրապետը՝ հակառակ Սինօդի որոշման Հերթեյեան քահանային Ս. Խաչից վերադարձրել է Թէօգօսիա: Բայց այդ անագին սուտը, մերկացնելու ընդունակութիւն և ճիշտ

Հունեցան գերապայծառ Սինոդականք, չ'նայած որ իւրեանց ձեռքին կար դրական փաստ, որով նորա կարող էին և նոյն իսկ պարտական էին յայտնելու նախարարապետին, որ Թէօդօսիայի ժամանակաւոր գէն. նահանգապետ Գերցիկ՝ իւր բարձր իշխանութեանը մոլորեցրել է կեղծ դօնօսներով, սուեր ձգելով Ամենայն Հայոց ծերունագարդ քահանայապետի անւան և գործունէութեան:

Որ Վեհափառ Կաթողիկոսը Տէր Ներսէս քահանայ Հերթեցեանին ոչ գրաւոր և ոչ էլ հեռագրով թոյլ է տուել և կամ հրամայել Ս. Խաչից վերադառնալու Թէօդօսիա, դա պարզ էր քննիչ Սինոդի անդամ Բաբգէն վարդապետին՝ և ապա Սինոդականներին, որոնք սկսել էին շարաթներով պահել իւրեանց մօտ քննական գործը, այնտեղ անշուշտ նկատած կ'լինէին, որ Ներսէս քահանայ Հերթեցեանին Ս. Խաչից Թէօդօսիա գնալու համար թոյլ է տուել Թէօդօսիայի ժամանակաւոր գէնեւրալ նահանգապետ Գերցիկը՝ իւր № 104 Մայիսի 21-ի գրութեամբ՝ ի պատասխան քննիչ Բաբգէնի № 7, մայիսի 19-ի տեղեկագրութեան: (Տես Սինոդ. քնն. գործում): Իսկ Վեհափառ Կաթողիկոսի հեռագրական անօրէնութիւնը լինում է յունիսի 4-ին, այն պարագայում, երբ Տ. Ներսէսի ընտանիքը հիւանդ գրութեան ներքոյ տառապելիս է եղել որդու մահւան առթիւ, և «բարեխիղճ» քննիչ Բաբգէն վարդապետն սկսել է պահանջել հայր Հերթեցեանից վերադառնալու Ս. Խաչ, Տէր Ներսէս՝ հեռագրով խնդրում է Վեհափառին թոյլ տալ իրեն առժամանակեայ մնալու հիւանդ ընտանեաց մօտ, Վեհափառը՝ անօրինում է հետեւելը այս հեռագրով, իսկականը քննիչ Բաբգէնին, իսկ պատճէնը հայր Հերթեցեանին:

«Изъ Эчмиадзина № 16 Θεοδосію.

Κοπία Ερθεβціану.

Его Святѣйшество повелѣлъ разрѣшить священнику Ερθεбціану остаться Θεοδосіи попеченіи

семеѣства.

За правителя Канцеляріи
Архимандритъ Тачать».

(Թարգմանութիւն).

«Էջմիածնից № 16, Թէօդօսիա.

Պատճէնը Հերթեցեանին:

Նորին Սրբութիւնը հրամայեց թոյլ տալ Հերթեցեան քահանային մնալու Թէօդօսիա, ընտանիքը խնամելու համար:

Դիւանի կառավարչի փոխարէն՝

Տաճատ վարդապետ»:

Սրանից տուանձին, Սինոդը՝ դեռ պատիժ էլ է նշանակում Հայր Հերթեցեանին, ուղարկելու Սեան երեք ամիս ապաշխարելու:

Հետաքրքիր է և յատկապէս ուշադրութեան արժանի Սինոդի այդ պատմական հոգեբանութիւնը, որով նա ղեկավարւել է իւր գոյութեան օրից ց'ներկայս, քահանաներին պատժելու խնդրում:

Տէր Ներսէսին պատիժ նշանակելու շարժառիթները հետեւեալներն են.

1) — որ Տէր Ներսէս՝ 1906 թ. յունվարի 3-ի, Թէօդօսիայի ծխական ժողովի որոշմամբ, ուր նախագահ է լինում պ. Յ. Թերզեան, յանձն է առնում ի կատար ածել 90 տուն ծխականների խնդիրը, այն է, յունվարի 5-ին, 6-ին և 7-ին եկեղեցիները չ'փակել և չ'թոյլ տալ ժողովրդականներին ուսու կամ յոյն եկեղեցում լսելու Ծննդեան և կամ Մկրտութեան տօների հանդիսաւոր ժամերգութիւնը, այլ մայրենի հարգատ եկեղեցում լինել և հոգեպէս մխիթարւել, ուստի և հայր Հերթեցեան*), չ'նայած որ թեմական առաջնորդի կողմից բանադրանքի է մասնակցել, զիջա-

*) Թեմ առաջնորդը հ. Հերթեցեանին արգելելով, երկրորդ քահանայ չէ զրկել Թէօդօսիա՝ ուստի և 4 եկեղեցիները փակ են եղել: Ծան. հեղ.:

ներով ժողովրդի գրաւոր երաշխաւորութեան, բայց է անուամբ փակւած եկեղեցւոյ դռները և տարեկան այդ յայտնի տօները կատարում՝ մխիթարանք պատճառելով հալածւած և տանջւած ժողովրդականներին:

Սինօդը՝ ի նկատի ունենալով, որ Տէր Ներսէսը թէև ունի երաշխաւորութիւն ծխականներից, որոնք գրում են, որ մենք ենք առնում պատասխանատւութիւնը մեզ վերայ՝ և մենք ենք յատկապէս պահանջել, որ ծխատէր քահանայ այդպիսի հրաշալի օրերում չ'թողնէ մեր եկեղեցին փակ և կատարէ եկեղեցական արարողութիւնները, բայց և այնպէս որոշում է, «գտնել Ներսէս քահանայ Հերթեցեանին մեղաւոր, իւր թեմական իշխանութեան հրամանը չ'կատարելու գործում»:

Ահա այստեղ բացւում է Սինօդի հոգեբանութեան բոլոր հանգոյցները:

Ի՞նչ է ասում Սինօդը?

— Էջմիածնի Սինօդը վճռում է, որ իրեն համար գոյութիւն չունի հայ ժողովուրդ՝ և ժողովրդի կամք:

Ամեն ինչ, օրէնք, կարգ, կանոն, կամք և ցանկութիւն՝ «ի ձեռս առաջնորդաց է»: Եւս առաւել, որ այդ առաջնորդը Բարձրագոյն հաճութեամբ հաստատւած է... վերջացաւ ամեն ինչ: Ոչ թէ միայն 90 տուն ծխականներ, այլ նոյն իսկ հազար 90 տուն լինին, դարձեալ խօսքը առաջնորդինն է. հետևապէս հետևել ժողովրդին, թողնել առաջնորդներին, այդ արդէն սրբապօրութիւն է և օրինադանցութիւն: Եւ ահա այդ օրինադանցութեան համար հայր Հերթեցեան կրկին մատնւում է դատապարտութեան:

2-րդ շարժառիթը՝ այն է, որ Ներսէս քահանայ Հերթեցեան, երբ ծխականները թողած հին և առաջնորդից հաստատւած երէցփոխին, դպրոցում նոր երէցփոխան են ընտրելիս եղել, հայր Հերթեցեան՝ նպաստել է ժողովի նպատակին իւր ներկայութեամբ: Սակայն նա, Հերթեցեան քահանայ, փոխանակ աշ-

խատելու, խափանելու այդ ժողովը՝ (այսինքն ոստիկանութեան դիմելու, այլապէս քահանայ ինչպէս պիտի խափանէր ժողովը, նամանաւանդ, որ դա ծխի լի ու լի իրաւունքն է եղել) ներկայ է գտնւել: (Տես 1906 թ. Հոկտեմբերի 42-րդ քննիչ Բարեկէնի տրամաբանութիւնը):

3-րդ, անարգար քննիչի դէմ բողոքելիս, գործ է դրել սուր ոճ:

Ուստի որոշում են հ. Հերթեցեանին ուղարկելու Սևան՝ երեք ամսեայ ապաշխարանքի, որ խելքը գլուխը հաւաքի՝ և ճանաչէ իւր իշխանաւորներին՝ և որ վիսաւորն է՝ թէ ում հետ գործ ունի:

Սակայն վեհափառ Հայրապետը, որոշում է Հ. Հերթեցեանին ուղարկել Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը: Այստեղ ևս վեհի խօսքը քարին է կպչում: Առաջնորդ Խուզավէրդեանը և վանահայրը կամք չեն տալիս, որ Հերթեցեան լինի Ս. Խաչ վանքում: Չ'նայած հայր Հերթեցեան երիցս անգամ խնդրած է եղել վեհին շուտով անօրինակ իւր Ս. Խաչ գնալու մասին, բայց Բարձրագոյնս հաճութեամբ հաստատւած առաջնորդ Խուզավէրդեան վեհափառի երեք հրամանների նշանակութիւն չի տալիս՝ և հայր Ներսէս մնում է Ստաւրօպօլում վեց ամիս շարունակ՝ երբեմն երբեմն մխիթարելով տեղական հայ հօտին իւր ոգելից և իսկապէս զեղեցիկ քարոզներով, մխիթարելով նաև իւր բարեկամներից:

Սինօդը մոռացութեան է տալիս Քիշնևի առաջնորդի կամայական և բռնակալ արարքները, ժողովրդի հոգեկան հանգստութիւնը ամիսներ շարունակ վրդովւող ազա երէցփոխի և հոգաբարձուների գեղձումնեքը, որից տուժելով տուժում են թէօգօսիացիք:

Բայց ռմբեր օգաւեցին հասարակաց փողերից, զանազան նպատակաւոր ճանապարհորդութիւններով:

— Օգսեհախոս քահանայ Կոպչէկճեան, Բենիկ վարդապետ, Կոնստնտնուպոլիս և քննիչ Բարեկէն վարդապետ:

Իսկ ռւսն է անիծում այսօր Թէօդօսիան, Եալ-
տան, Ղարապուրազարը, Օրբազարը, Ղրիմը և Սիմ-
ֆերօպօլը:

— Հայ երկրի «սեպուղիս հոգեւորականներին»
որոնք ներկայիս աւելի քան մի այլ ժամանակ, բա-
մել և ծծում են ժողովրդի կեանքի «ծուծն ու ու-
ղեղը», դարձնելով նրան անձեռնհաս քննադատելու
կեանքը իւր պարզ ու բարդ հանգամանքներով:

Եւ դեռ կան մարդիկ, որոնք աշխատում են ա-
պացուցանել, որ հայոց եկեղեցին գերի չէ ամբար-
տաւան կղերականների ձեռքին և կամ մեր եկեղե-
ցին ազատ է կղերական դասակարգից:

Իսկ մենք՝ և մեզ հետ ամբողջ Ղրիմի թերակղզ-
զին, Բեսարաբիայի թեմը՝ բողոքելով ասում ենք:
«Մեր պատմական հիւանդութիւնը՝ հայ թշուառ և ան-
արժան հոգեւորականների շնորհիւ, այսօր բեղմնաւո-
րելով՝ փղձկանքի վերջին թափով դուրս է վիժել սև
հիւանդութեան մարմնացած էակներ ապականելու
մեր անբաղդ վիճակը և կեանքը, որոնց տեսել ենք և
ճանաչել «Նահապետ», Խուզավէրդեան, Բենիկ ու
Բաբգէն և մատաղ Յուսիկ անուններով»:

Եւ որպէս զի մեր ասելիքը չ'իջնի ենթադրու-
թիւն, մենք առաջ կ'բերենք շատ օրինակներից մի-
այն երկուսը՝ ցոյց տալու համար թէ որքան զգուշ է
Քիչնէի թեմակալից իւր թեմի հայ ժողովուրդը՝ և
կամ Բենիկ վարդապետը իւր կէս տարւայ պաշտօ-
նավարութեան շրջանում ինչ պատիւ և ինչ անուն
է ժառանգել Ղրիմի ժողովրդի գիտակցող բաժնից:

Ընթերցողը կարդացել է և գիտէ Թէօդօսիացի-
ների բողոքը՝ և Ռոստովից ու Հնչեշտից գրւած նա-
մակները. այժմ արտատպենք առաջ Ղարապուրազա-
րի թղթակցութիւնը և յետոյ Սիմֆերօպօլիներ:

ա. (Տես «Մշակ» 1906 թ. № 230):

«Նամակ Ղարապուրազարից:

Հոկտեմբերի 12.

«Մշակի» № 215-ում տպած Քիչնէից այն տե-

ղեկութիւնը, որ բողոք է գնացած Էջմիածին Բես-
սարաբիայի թեմակալ առաջնորդին յետս կոչելու,
կոնսիստորիայի ամբողջ կազմը արձակելու և նրանց
տեղ նոր ընտրութիւններ կայացնելու, առիթ է տա-
լիս և ինձ աւելացնել հետեւեալը:

Բանիմաց հայ հասարակութիւնը՝ քաջ ճանաչում
է թեմակալ Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուզավէրտեա-
նին, որ նա իբր առաջնորդ Ռուսաստանի մի մեծ և
պատասխանատու թեմի—որպիսին է Բեսարաբիայի
և Նոր-Նախիջևանի թեմը՝ իր բաժան-բաժան հատ-
ուածներով և ուրոյն կեանքով, անկարող է բաւա-
րարութիւն տալ:

Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուզավէրտեանի տա-
րիքը, կրթութիւնը և վարչական ընդունակութիւննե-
րը ևս իւրաքանչիւր հայ գիտէ, որ անհամապատաս-
խան են ժամանակակից պահանջների, ժամանակա-
կից ոգու՝ և հասկացողութեան:

Բայց ինչ է նշանակում թողնել «դանակը ոս-
կրին» հասնի: Լրագրական բողոքներն ու արտունջ-
ները՝ անդադար կրկնվում են յանձին Քիչնէի առաջ-
նորդի՝ և կոնսիստորիայի ամբողջ կազմի: Սակայն
վերջիններիս խուլ արհամարանքը դէպի մամուլի ար-
դար ձայնը՝ անփոյթ վերաբերմունքը դէպի հասարա-
կական բողոքն ու արտունջները, լոկ դատաւիետու-
թեան է արժանի»:

Թղթակիցը կանգ առնելով Քիչնէի կոնսիստորի-
այի պատմական «մօնօպօլիա» եղածի նկատմամբ,
վերջացնում է գրութիւնը այսպէս:

«Մեզ հարկաւոր չեն այսուհետև «կաբինետում»
նստող ու հրամաններ արձակող առաջնորդներ, փո-
խանորդներ, այլ հարկաւոր են ժողովրդի մէջ ապ-
րող և գործող մարդիկ:

Ժամանակ է Ներսէս արքեպիսկոպոսին թողնել
պաշտօնը և դառնալ ա. Էջմիածնում հանգստանալ:

Մեզ հարկաւոր են ժողորդասէր, վարչական ըն-
դունակութեամբ օժտված, կենդանի եռանդով լցուած

մարդիկ, որոնք գործ կատարեն ժողովրդի մէջ, առաջ տանեն նրան ժամանակի ոգով ու փայլեն իրենց կոչմամբ:

Քիչների հայերը ամբողջ տարիներ բողոքում են, Սիմֆերոպոլի հայերը լքված են, Ղարաուսուբազարի հայերը՝ «աչքալոյսի» են սպասում: Մոսկվայի, Նոր-Նախիջևանի և Պետերբուրգի հայերը՝ նոյնպէս. գոնէ վերջին պատերազմների ժողովից և նրանց մասնաւոր խօսակցութիւններից այդ կարելի էր եզրակացնել:

Ուրեմն, չ'պէտք է թողնել «դանակը ոսկրին» հասնի, պէտք է բաւականութիւն տալ հասարակութեան ձայնին, պէտք է ասպարէզը թողնել ժողովրդից ընտրած սրաշտօնեաներին»:

«Նիդերագ»:

Ահա և Բենիկի «գիւլումը»:
(Տես «Նոր-Կեանք» № 9-րդ, 1907 թ.).

Թղթակցութիւն:

Սիմֆերոպոլ, փետրվարի 20.

Թղթակցութեան հեղինակը տեղական հասարակական գործիչների և գործերի մասին խօսելուց առանձին, յիշատակում է այն, որ երկար տարիներ լաւ անուն թողած և գործիչ երէցփոխ պ. Յ. Քուշնարեանը թողնում է իւր պաշտօնը ստիպւած կոնսիստորիայի նախանդամ Բենիկ վարդապետի սպառնալիքի պատճառով:

Որովհետեւ պ. Քուշնարեան սկսել էր քննադատել Բենիկի և Կոնսիստորիայի նողկալի արարքները, Բենիկը սպառնացել է պ. Քուշնարեանին մատնել գետերալ նահանգապետի ձեռքը...

Ահա և թղթակցի խօսքերը:

«Եթէ Բենիկ վարդապետը միջնադարեան իրաւունքներով օժտուած լինէր, երևի, պ. Քուշնարեանին խարոյկի վրայ այրել կ'տար միայն այն պատճառով, որ պ. Քուշնարեան համարձակուել է քննադատել արծաթի փայլից կուրացած Բենիկ վարդապե-

տին, որը փոխանակ «ժողովելու» իւր ցրուած տառապած հօտը, «ցրվում է» այն, այն էլ հայրենիքից հեռու, օտար աշխարհում:

Բենիկ վարդապետ, եթէ պ. Քուշնարեանը և ուրիշները չ'մերկացնէին ձեր տմարդի վարմունքը, նոյն իսկ քարերը կ'աղաղաւէին, որ դուք անարժան «հովիւներ» էք, որ դուք զառնազգեստ պայլեր էք: «Հայ ժողովուրդ», «Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցի» Ձեզ համար որովայն պարարտացնելու գործօններ են: Բայց արդէն ուշ է. ժողովուրդը զիտէ ճանաչել իւր «սրտացաւ» գործիչներին: Դուք էլ Բենիկ վարդապետ, ամեն տեղ արժանի հատուցումը ստանում էք: Մի տարի չ'կայ ինչ եկել էք Բեսսարաբիայի թեմը, բայց արդէն Ձեզանից երես են դարձրել Սիմֆերոպոլը, Եալթան, Արմեանսկը, Կարասուբազարը և ուրիշ քաղաքներ, բայց Դուք դեռ շարունակում էք մնալ նոյն պաշտօնում և ձեր հակառակորդներին սպառնում էք յանձնել ոստիկանութեանը, ձեր անգուսպ կրքերին բաւականութիւն տալու համար»:

«Նոր այր»:

Խորհրդածութեան նիւթ դարձնելով «սև հոգևորականների» վիճակը և նշանակութիւնը ներկայ «քսաներորդ» դարում, մենք այլ ևս չենք զարմանում դրանց արատաւոր գործերի վերաբերմամբ: Վատ ցաւով բռնւած հիւանդները մինչև վերջին շունչը արձակելը՝ սոսկալի տանջանքներ են պատճառում իւրեանց խնամողներին...: Օրհասի հասած արջերի կռիւը՝ կատաղի է լինում...: Եւ մենք այսօր տալով հայ հասարակութեան ձեռքը «սև հոգևոր կղերականների» յայտնի ներկայացուցիչների քսմանելի արարքները, աներկբայ հաւատում ենք, որ հայ հասարակութիւնը հանդիսատես կ'լինի այդ օրհասական «սևերի» կաւաւոր թաղման վերջնական հանդէսին:

Ժամանակ է սթափելու և արթնանալու և զի-

տութեան «ճարի» ու «հնարի» միջոցով չքացնել հայ եկեղեցու դասից այն ապուշ և ուրիշի դառն քրտինքով իւրեանց որովայնը լայնացնող «հաստավիղ» վարդապետներին, որոնք ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ մի մի մարմնացած հիւանդութիւն խառնուրդ այլ և այլ հիւանդութեանց....:

Բոլորովին իզուր է և նոյն իսկ ամօթ մի կենսունակ ազգի, ինչպէս է հայը, իւր «լաւ» օրը, իւր «ուրախութիւնը», իւր դաստիարակութիւնը և իւր հոգու փրկութիւնը յուսալ նոցանից, որոնք «ուտելուց» և միմեանց տուն քանդելուց առանձին այլ ևս ոչ մի բանի պիտանացու չեն եղել՝ և չ'կան:

Հայ ազնիւ մշակը, որ մինչև այժմ անտարբեր էր իւր քրանաթոր «արտի» «սև մրուկ»-ների (որոմաների) նկատմամբ, թող աչքը բանայ, «մրուկներով» լեցուն սերմացուից իւր «արտն» ու անդաստանը ազատ պահէ: Այնպէս, ինչպէս պէտք է ազատել Բեասարաբիայի Հայոց առաջնորդական աթոռը այլ և այլ խուզավերդեաններից և կամ Բենիկներից, որոնք քանց «որոմն» և «մրուկ» աւելի են սևացրել հայ եկեղեցականի՝ և եկեղեցւոյ անունն ու սրբութիւնը:

Եւ թող 20-րդ դարը անկորուստ պահէ ի ցոյց յետագայ սերնդի, որ հայ բազմաշարժար ժողովուրդը և եկեղեցին տակաւին սովոր է խնամելու և սնուցանելու իւր ծոցում Աւետարանի անւան աշակերտներ, որոնք այնքան զուրկ են առաքինութեան մի թեթև նշոյլից, որի պատճառով Հայի դարևոր եկեղեցին, ժողովրդի սրբութեան խորանը մերկացած է....: Հինաւորաց մամուսպատ քարերն են, որ կան յիշատակութիւն հայ ժողովրդի միաբան և միախորհուրդ գործերի:

Այժմ, հայ ժողովուրդը միաբանել այլ ևս չի կարող, որովհետև նա այլ ևս չի կարող հաշտել իւր «սեփական հիւանդութեան» հետ, որի անունն է կղեր: Որտեղ ժողովուրդն է արիւնքամ լինում, այնտեղ բիւրօկրատ կղերն է պարարտանում: Եւ ոչ մի զգա-

յուն սիրտ և բանական ուղեղի տէր մարդ չի կարող մոռանալ էջմիածնի միաբան կղերի այն վարմունքը, երբ Բօրչալուի և Զանգեզուրի վիճակներում արիւնաշողախ հայը օրհասի գրկում հաց էր խնդրում, կեանք էր փնտրում, էջմիածնի միաբանութիւնը 1906 թ. որ նոր է յետ վերցրել Պետութեան գանձարանից 50,000 ռուբլին և յետոյ՝ 40,000-ը, միմեանց վերայ բաժանել էին չաղ-չաղ պատառներով: Եւ ինչո՞ւ զարմանալ խուզավերդեանի և վարձկան ընկերութեան նկատմամբ: Զէ՛ որ դոքա ծնունդ են էջմիածնի շուրջը բոյն դրած սև կղերի, որոնք ուխտել են ատել և չքացնել ամեն մի կենսունակ հասակ, եղել է դա անհատական կամ հաւաքական խմբական, միևնոյնն է:

Երիտասարդ Ներսէս քահանայ Հերթեցեանի մատնութեան և արքայի գործը՝ և Թէօդօսիայի հայ ժողովրդի իրաւունքների ակնյայտնի բռնաբարումը՝ մի յղկւած «սև յուշարձան է» կղերական քուրմերի անմահ գործերի:

Վ Ե Ր Զ:

50k.

«Ազգային գրադարան»

NL0160902

7022